

Zeccâc'ın (ö. 311/923) Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerine Yaklaşımı

The Approach of Zeccâc (d. 311/923) to the Narrations of Esbâb al-Nuzûl

● Hekim TAY^a

^aTefsir ABD,
Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Bitlis, TÜRKİYE

Received: 11 Jun 2019
Received in revised form: 11 Jul 2019
Accepted: 11 Jul 2019
Available online: 13 Dec 2019

Correspondence:
Hekim TAY
Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir ABD, Bitlis,
TÜRKİYE/TURKEY
hekimtay@hotmail.com

ÖZ Kur'an'ı Kerim'in anlaşılmasına yardımcı olan ilimleri inceleyen Ulûmu'l-Kur'an'ın önemli konularından biri de esbâb-ı nüzûl rivâyetleridir. Âyetlerin nüzûlünün bir sebep üzerine bina edilmesi arka planını aktaran bu rivâyetler, vahiy ortamını tasvir eden haberlerdir. Vahyin muhatap ile olan kuvvetli bağı nedeniyle âyetlerin ihtiva ettiği hükümlerin tespiti ve bu hükümlerin ne şekilde icra edildiğinin belirlenmesinde esbâb-ı nüzûl rivâyetleri kayıtsız kalmamaz bilgilerdir. Usûl âlimleri bu bilgilere vâkıf olmadan âyetlerin tefsir edilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bu nedenle, ilk dönemden itibaren tefsirlerde başvurulan temel kaynaklardan biri de esbâb-ı nüzûl rivâyetleri olmuştur. Erken dönemde te'lif edilen tefsirlerden biri olan Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'an*'i dil-belagat eksenli dilbilimsel bir çalışma olmasının yanında, bu dönemde kaleme alınan aynı nitelikteki diğer te'liflerin aksine âyetlerin büyük bir kısmının tefsir edildiği bir eserdir. Tefsir rivâyetleri aktarılırken seçici davranılmış, böylece müellifin tercihleri re'y eksenli bir nitelik kazanmıştır. Eserin önemli kaynaklarından biri de esbâb-ı nüzûldür. Bu çalışmada, Zeccâc'ın esbâb-ı nüzûl rivâyetlerine yaklaşımı alanla ilgili usûl eserleriyle karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir; Ulûmu'l-Kur'an; Esbâb-ı Nüzûl; Zeccâc; rivâyet

ABSTRACT One of the important subjects of the ulûmu'l-Kur'an, which examines the sciences that help to understand the Qur'an is the narrations of esbâb al-nuzûl. These narratives that convey the background that builds the revelation of verses on a reason, are knowledgeable that depict the environment of revelation. Because of the strong connection between revelation and its interlocutor, narrations of esbâb al-nuzûl are unignorable information for the determining the provisions contained in the verses and determining how these provisions are executed. Method scholars have emphasized that verses should not be expounded without having grasp of this knowledge. For this reason, one of the main sources in the commentaries is narrations of esbâb al-nuzûl from the first period. Zeccâc's *Me'âni'l-Kur'an*, which is one of the early period commentary, is a linguistic work with a language and eloquence axis. In addition to this, Zeccâc's *Me'âni'l-Kur'an* is a work in which most of the verses are expounded, unlike the other same qualified copyrights which have been written in this period. Tafsir narratives have been transferred selectively and thus the author's preferences have acquired qualification in the re'y (opinion) axis. One of the important sources of the work is esbâb al-nuzûl. In this study, Zeccâc's approach to narrations of esbâb al-nuzûl will be examined comparatively with the method works about the field.

Keywords: Tafsir; Ulûmu'l-Qur'an; Esbâb al-Nuzûl (occasion of revelation); Zeccâc; rivâyat (narration)

● Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî ez-Zeccâc, 230/844 veya 241/855 yılında Bağdat'ta doğdu, orada yaşadı.¹ Hayatının ilk yıllarında cam mesleğiyle uğraştığı için "camcı" anlamında "Zeccâc" lakabıyla meşhur

oldu.² Eğitim hayatına Kûfe dil ekolü ileri gelenlerinden Sa'leb'in (ö. 291/904) yanında başlayan Zeccâc, Basra dil ekolü öncüsü Müberred (ö. 286/900) ile tanıştıktan sonra günlük kazancının yarısını ders ücreti olarak vermesi karşılığında eğitimine onun yanında devam etti.³ Kısa sürede hocasının gözde talebesi oldu. Öyle ki Müberred, talebelerine “*Ebû İshâk içinizde yoksa dağılın*” diyerek, Zeccâc olmadığında diğer talebelere ders vermezdi.⁴ Vezir Abdullah b. Süleyman (ö. 289/901), oğlu Kâsım'a ders vermek üzere Müberred'den bir hoca talep ettiğinde, ona başarılı talebesi Zeccâc'ı tavsiye etti.⁵ Yıllar sonra babasının yerine vezir olarak tayin edilen Kâsım, hocasına oldukça cömert davrandı ve Zeccâc hatırı sayılır bir servetin sahibi oldu.⁶ Aynı zamanda Halife Mu'tezid'in (ö. 289/902) güvenini kazanarak ilmî konularda kendisine danışılan bir şahsiyet oldu.⁷ Zeccâc'ın Ahmed b. Hanbel'in fikirlerini benimsediği, ölüm döşeğindeyken “*Allah'ım, beni Ahmed b. Hanbel mezhebi üzerinde haşret*” diye dua ettiği rivâyet edilmiştir.⁸ İbnu's-Serrâc (ö. 316/929), Nahhâs (ö. 328/939), Hasen b. Bısr el-Âmidî (ö. 370/980) ve Ebû Alî el-Fârîsî (ö. 377/987) gibi seçkin talebeler yetiştiren Zeccâc,⁹ geride pek çok eser bırakarak, 311/923 yılında Bağdat'ta vefat etti.¹⁰

Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Zeccâc'ı “*Faziletli, mütediyyin, müttaki ve üstün meziyetlere sahip bir şahsiyet*” olarak tanıtır.¹¹ Hiç şüphesiz Zeccâc'ın en önemli uzmanlık alanı Arap diline olan hâkimi-yetiydi. Nitekim Nevevî (ö. 676/1277) onu “*Arap dilinde öncü*”;¹² İbn Hallikân ise (ö. 681/1282) “*Arap Edebiyatında yetkin bir şahsiyet*”¹³ olarak tanıtmıştır.

Zeccâc'ın en önemli eseri *Me'âni'l-Kur'ân* isimli tefsiridir. Öyle ki Zeccâc “*Sahibu Kitâbi Me'âni'l-Kur'ân*”¹⁴ olarak meşhur olmuştur. Zerkeşî (ö. 794/1392) onun bu te'lifini “*eşsiz bir eser*”¹⁵ olarak tanıtır. Hicri üçüncü yüzyılın son çeyreğinde başladığı bu eserini yaklaşık on altı yılda tamamlamıştır.¹⁶

Eserin ilk dikkat çekici özelliklerinden birisi, kendisinden önce yazılan aynı mahiyetteki eserlere göre daha hacimli olmasıdır. *Me'âni'l-Kur'ân* eserlerinde daha çok dil ve belagat bağlamı üzerinde durulduğu için tüm âyetlerin tefsiri yapılmaz. Ancak Zeccâc'ın eserinde hemen hemen tüm âyetlerin tefsiri verilmeye çalışılmıştır.¹⁷ Eserin başta gelen kaynakları Halîl b. Ahmed (ö. 175/791),¹⁸ Sîbeveyhi (ö. 180/796)¹⁹ ve hocası Müberred'in²⁰ te'lifleridir.

² Ebû Zekeriyâ Muhayiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 2/170-171.

³ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (thk. Beşâr İvâd Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, 7/232; Şemsuddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessîrin*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 1/9-12.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, (thk. İhsân Abbâs), Dâr Sadr, Beyrut, ts., 1/49-50.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşâr İvâd Marûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, 1/413.

⁶ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, 2/170-171; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 7/232.

⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, (thk. İhsân Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, 1/51-63.

⁸ Ahmed b. Muhammed el-Adnevî, *Tabakatu'l-Müfessîrin*, (thk. Süleyman b. Salih), Mektebetu'l-Ulûm, Suudi Arabistan, 1997, 1/52.

⁹ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, 2/170-171; İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 1/49-50; Selaheddîn b. Halil b. Aybek es-Safî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, (thk. Ahmed Arnavut vdğr.), Dâru İhyâu't-Turâs, Beyrut, 2000, 5/228-229.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1/51-63; İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 1/49-50; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 7/232; Zirîklî, *el-A'lâm*, 1/40.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

¹² Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, 2/170-171.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 1/49-50.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/613.

¹⁵ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1957, 2/147.

¹⁶ Abdulcelîl Abduh Şelbî, “Zeccâc”, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, (thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî), Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988, 1/21.

¹⁷ Ali Bulut, “Filolojik Tefsirde Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, Özkan Matbaacılık, İstanbul, 2009, s. 313-331.

¹⁸ Ebû İshak İbrahim b. es-Sırrî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, (thk. Abdulcelîl Abduh Şelbî), Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1998, 1/48, 71, 78, 82, 98, 124, 160, 161, 228, 241, 309, 334, 414, 472, sadece ilk cildinde Halîl b. Ahmed'in adı zikredilerek yapılan atıflardır.

¹⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh*, 1/41, 42, 50, 52, 59, 61... ilk ciltte onlarca atıf yapılmıştır.

²⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuh*, 2/43, 167, 172, 427.

Tefsirin en önemli özelliği âyetler ile ilgili dil ve belagat açıklamalarıdır. Âyetlerde geçen belli başlı kelimelerin iştikak bilgisi verildikten sonra muhtemel anlamları zikredilmiştir. Gerekli olan yerlerde bu açıklamalara i'rab bilgisi de eklenmiştir.²¹ Mânâsında ihtilaf edilen kelimelerin anlam farklılıkları, görüş sahipleri ile birlikte zikredildikten sonra tercih edilen görüş, delilleriyle birlikte sunulmuştur.²² Bazen tercih edilen görüş “el-ceyyid” tabiri kullanılarak verilmiştir.²³ Eserin lügavî bir tefsir olması hasebiyle Basra ve Kûfe dil ekolüne mensup âlimlerin görüşlerine yer verilmiş, çoğunlukla müellifin mensubu olduğu Basra ekolünün görüşleri tercih edilmiştir.²⁴

Eserin önemli özelliklerinden biri de kıraat farklılıklarına yer verilmiş olmasıdır. Zeccâc'a göre kıraatte muteber olan Arap dil kaidesine uygunluk değil, kıraat imamının okuyuş vechidir.²⁵ O, Arap dil kaidelerine uygun olsa bile mushafta yer almayan kıraatin caiz olmadığını vurgulamıştır.²⁶

Tefsirde başvurulan referanslardan biri de şiirlerdir. Özellikle kelimelerin anlamları belirlenirken şiirlerden istifade edilmiştir. Mesela Bakara sûresi tefsir edilirken yüzden fazla beyit istihsad için kullanılmıştır.

Eserde sadece âyetlerin dil bağlamı verilmekle yetinilmemiş, aynı zamanda tefsir rivâyetlerine de yer vermiştir. Özellikle hadis,²⁷ sahabe²⁸ ve tabiîn sözleri²⁹ ile bu araştırmanın asıl konusu olan esbâb-ı nüzûl bilgisine müracaat edilmiştir. Ayrıca bir âyet tefsir edilirken yer yer diğer âyetlerden de istifade edilmiştir. Tefsirin genelinde bu örneklerle rastlamak mümkündür. Bu yönüyle âyetlere bütüncül bir yaklaşım tarzıyla yaklaşıldığı söylenebilir.

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı kendisinden sonra yazılan tefsirlerin temel referans kaynaklarından biri olmuştur. Örneğin eserin yazıldığı dönemin hemen sonrasına bakıldığında önde gelen müfessirlerden Mâturîdî (ö. 333/944),³⁰ Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983),³¹ Sa'lebî (ö. 427/1035),³² Mâverdî (ö. 450/1058),³³ Kuşeyrî (ö. 465/1072),³⁴ Vâhidî (ö. 468/1076)³⁵ ve Sem'ânî'nin (ö. 489/1096)³⁶ tefsirlerinde sık sık Zeccâc'ın ismini zikrettikleri görülecektir.

Zeccâc, rivâyetlerin senet yönünden kayıt altına alınma kaygısını taşımadığı için çoğu zaman isnatları zikretmeden sadece metnini aktarmakla yetinmiştir. Aynı şekilde müellif, esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin çoğuna hiç değinmediği gibi, genellikle aynı âyetle ilgili farklı rivâyetlerin tamamını aktarmadan bunlar arasında sadece tercih ettiği rivâyeti nakletmiştir. Dolayısıyla Zeccâc, esbâb-ı nüzûl

²¹ Örneğin “Besmele”de geçen “i s m” kelimesinin izahı için bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, s.139-43.

²² Örneğin Kasas 28/82. âyetinde geçen “veyk” kelimesinin anlamı ile ilgili lügat âlimlerinin görüşleri delilleriyle birlikte aktarılmıştır. Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 4/156-157.

²³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 1/211; 2/285; 3/287; 4/127, 383.

²⁴ Necattin Hanay, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 18-19.

²⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 5/352.

²⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 1/127, 180, 205; 2/379; 3/364; 5/149, 264.

²⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 1/215, 198, 418.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 1/56, 62, 107, 162, 235, 337, 351.

²⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, 1/334; 2/8; 3/106, 372.

³⁰ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, (thk. Mecdî Baslum), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, 7/129, 374, 392, 404, 480, 485, 504 ve diğer ciltlerde onlarca defa olmak üzere ismi zikredilerek atıf yapılmıştır.

³¹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, Beyrut 1993, 1/65, 66, 67, 68... Eserinde yüzlerce atıf yapılmıştır.

³² Ebû İshak Ahmed es-Salebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru'l-Hayât-Turasî'l-Arabî, Beyrut, 2002, 1/138, 189, 190, 191, 195, 197, 200, 202, 208...

³³ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, (thk. Seyyid ibn Abdilmaksur b. Abdirrahman), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., 1/48, 55, 130, 135, 193, 197...

³⁴ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, (thk. İbrahim el-Besyûnî), Heyeti'l-Misriyyeti'l-Amme lil Kitâb, Beyrut, ts., 2/139; 3/40, 41...

³⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Vâhidî, *el-Vesît fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecid*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vdğr.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, 1/76, 77, 79, 80, 83, 85...

³⁶ Ebü'l-Muzafer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, (thk. Yasin b. İbrâhîm vdğr.), Dâru'l-Vatan, Riyad, 1997, 1/41, 83, 93, 141...

rivâyetlerini kendi döneminde yapılan Kur'ân araştırmalarına muvafık olarak, ilgili âyetin anlaşılması için tefsir mahiyetinde zikretmiştir.

Esbâb'ı nüzûlle ilgili ilk müstakil çalışmaların 5./11. yüzyıldan itibaren yapıldığı bilinmektedir. Alanla ilgili ilk eserler usûlden ziyade daha önce telif edilmiş eserlerde yer alan rivâyetlerin derlenip toplanmasından ibarettir. Aynı şekilde usûlle ilgili tespitlerin kayıt altına alınması, Zeccâc sonrası döneme tekabül etmektedir. Esbâb-ı nüzûl rivâyetleri, Ulûmu'l-Kur'ân'ın alt başlığı olarak usûl eserlerinde yer almıştır. Elbette bu söylediklerimiz usûl bilgisinin eserlerde kayıt altına alınana kadar mevcut olmadığı anlamına gelmez. Her ne kadar bu kaideler, yazılı olarak belirlenip tasnif edilmemiş olsa da âlimlerin zihinlerinde mevcuttu ve âlimler, eserlerini buna göre telif ederlerdi. Zeccâc için de aynı şey söz konusudur. Şüphesiz o, esbâb-ı nüzûl rivâyetlerini, tevarüs ettiği ilmi istidlal ve kaideler çerçevesinde eserine aktarmıştır.

Bu araştırmada, Zeccâc'ın esbâb-ı nüzûl rivâyetlerini hangi usûl dâhilinde tercih ettiğinin belirlenmesi amaç edinilmiştir. Bunun için Kur'ân ilimleri alanında yazılmış usûl eserlerinden istifade edilmesi kaçınılmazdır. Özellikle tartışmalı mevzularda örnek olarak takdim edilen rivâyetler, Zeccâc'ın tercihleriyle karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu bağlamda esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin karşılaştırılmasında alanla ilgili klasik eserlerden Zerkeşî'nin *el-Burhân*'i ve Suyûtî'nin *el-İtkân*'ından istifade edilmiştir. Bu iki eserin tercih edilmesinin nedeni Ulûmu'l-Kur'ân alanında telif edilen zirve eserler olarak kabul edilmesidir. Özellikle ihtilafli konularda klasik dönem bakış açısının belirlenmesinde adı geçen iki eser önemlidir. Diğer taraftan hem esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin konularına göre tasnif edilmesinde hem de gözden kaçmış bazı hususların ilmi bakış açısıyla tenkit edilmesinde Ahmed Nedim Serinsu'nun alanla ilgili kapsamlı araştırması *Kur'ân ve Bağlam*'dan istifade edilmiştir. Özellikle araştırmanın konu başlıkları ve günümüz ilim dünyasının bakış açısıyla esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin tenkit edilen hususları Serinsu'nun adı geçen eseri temel alınarak belirlenmiştir. Zeccâc'ın konuyla ilgili yaklaşımının belirlenmesinde kolaylık sağlanması için konu başlığı altında örnek olarak zikredilen rivâyetler maddeler halinde sıralanmıştır.

1. ULUMÛ'L-KUR'ÂN'DA ESBÂB-I NÜZÛL BİLGİSİNİN ÖNEMİ

Esbâb-ı nüzûl, “esbâb” ve “nüzûl” kelimelerinden müteşekkil izafi bir terkiptir. “Esbâb” kelimesi, “sebeb” kelimesinin çoğul formu olup, “yol, yöntem, işaret, ip, vesile, bir şeyi diğerine bağlayan şey”³⁷ anlamlarına gelir. “*Ne-ze-le*” fiilinin mastar kullanımı olan “nüzûl” kelimesi ise “yukarıdan aşağıya doğru inmek, iniş, büyüme, artmak”³⁸ mânâsındadır. “İnzâl” ve “tenzil” kelimeleri de aynı kökün mastarları olarak kullanılmakla birlikte; “inzâl” toplu indirme, “tenzil” ise kısım kısım indirme anlamındadır.³⁹

Esbâb-ı nüzûlün çeşitli tanımlamaları yapılmıştır. Serinsu esbâb-ı nüzûlü “Nüzûl ortamında meydana gelen bir hâdisе veya Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yöneltilmiş bir soruya, vukû bulduğu günlerde, bir veya daha fazla âyetin, hâdiseyi/soruyu kapsayan nitelik ve özellikleri içermek, cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere inmesine vesile teşkil eden ve vahyin nazil olduğu ortamı resmeden hâdisе”⁴⁰ olarak tanımlamıştır.

³⁷ Hüseyin b. Muhammed el- İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî), Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1412, s. 391; İsmâil b. Hammad el- Cevherî, *es-Sihâh*, (thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987, s. 145; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belaga*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, 2/263; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut, 1414, 1/458.

³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, s. 799; Cevherî, *es-Sihâh*, 5/1828; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belaga*, 1/432; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/658.

³⁹ Muhsin Demirci, “Esbâbu'n-Nüzûl'un Kur'ân Tefsirindeki Yeri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993-1994, sayı: 11-12, s. 8.

⁴⁰ Ahmed Nedim Serinsu, “Kur'ân'ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'e Yeni Bir Yaklaşım”, *1. Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 190.

Usûlcüler, Kur'ân-ı Kerim âyetlerini herhangi bir sebebe bağlı olmadan nazil olan âyetler ile bir olay veya sorulan bir soruya cevap niteliğindeki bir sebebe bağlı olarak nazil olan âyetler olmak üzere iki kısma ayırır.⁴¹ Esbâb-ı nüzûl, âyetlerin nüzûl ortamı ve vahiy ile muhatap ilişkisini resmetmesi bakımından oldukça kıymetli bilgilerdir. Kur'ân ilimlerinde yetkinliğiyle ön plana çıkan Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) "Allah'ın kitabında hiçbir âyet yoktur ki ben onun nerede ve niçin indirildiğini bilmeyeyim"⁴² şeklindeki sözü, sahabenin esbâb-ı nüzûl bilgisini önemsediklerini; Kur'ân âyetleri ile birlikte, âyetlerin indiği nüzûl ortamını resmeden malumatları da muhafaza ettiklerini göstermektedir. İlk dönemden itibaren Kur'ân'ı anlama çabalarının vazgeçilmez referanslarından biri de bu bilgiler olmuştur.

Bu alanda te'lif edilen ilk müstakil eserlerden olan *Esbâbu'n-Nüzûl*'ün müellifi Vâhidî (ö. 468/1076), Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/729) şu bilgiyi nakleder: "Ubeyde'den Kur'ân'ın bir âyetini sordum. Şöyle dedi: Allah'a sığın, söylediğine dikkat et, Kur'ân'ın niçin indirildiğini bilenler göçüp gittiler."⁴³ Başka bir yerde ise "Sebeb-i nüzûl bilgisi olmadan âyetlerin tefsir edilmesi mümkün değildir"⁴⁴ beyanıyla esbâb-ı nüzûl bilgisinin tefsir faaliyetleri için elzem olduğunu savunmuştur. Diğer taraftan Zerkeşi'nin Ebu'l-Feth el-Kuşeyrî'den naklettiği "Sebeb-i nüzûl, Kur'ân'ı anlamada sağlam bir yoldur"⁴⁵ ve İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) "Esbâb-ı nüzûl, âyetin anlaşılmasına yardımcı olur"⁴⁶ şeklindeki sözleri bu ilmin ehemmiyetini ortaya koyan ifadelerdir.

Esbâb-ı nüzûl bilgisi Kur'ân ile muhatap toplum arasında teşekkül edilen ortamı ve Allah'ın topluma müdahalesinin numuneleri olması bakımından önemlidir.⁴⁷ Kur'ân araştırmacıları nüzûl ortamına ve ilk muhatabın ilâhî vahiy karşısında sergiledikleri davranışlara ayrı bir önem vermişlerdir. Bunun, âyetlerin anlaşılmasında başvurulan sağlam yöntemlerden biri olduğu ittifakla kabul edilmiştir.

Eserlerde esbâb-ı nüzûlü bilmenin çeşitli faydaları sıralanmıştır. Bunlar; âyetin hasredilmesi yanlışlığı ortadan kaldırması, âyetin anlaşılmasında var olan müşkilin veya mübhemin giderilmesi, hükmün teşri edilmesindeki hikmetin bilinmesi, sebebin hususiliğinde fayda mülâhaza edilmesi durumunda hükmün bu sebeplere tahsis edilmesi, âyetin mânâsına vakıf olabilmede sağlam bir yol olması ve umum mânâsında gelen lafzın tahsis edilmesi şeklinde sıralanmıştır.⁴⁸ Burada ifade edilen hususların örneklerle izah edilmesi konunun daha açık bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

ÖRNEK 1

Esbâb-ı nüzûlü bilmenin faydalarından biri hasr yanlışlığını ortadan kaldırmasıdır. En'âm 6/145. âyetinde geçen "قُلْ لَا أُجِدُّ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِّغَيْرِ اللَّهِ" (De ki: "Bana vahyolunan Kur'ân'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti - ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir -murdar- hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum") ifadesi buna örnek olarak verilmiştir. Bu ibareyi okuyan kişi haram olan şeylerin sadece âyette zikredilen hususlardan ibaret olduğu yanlışlığına kapılabilir. Nitekim İmâm-ı Şâfiî

⁴¹ Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, Mısır, 1974, 1/107.

⁴² Buhârî, *Sahîh*, "Fedâilü'l-Kur'ân", 8; Müslim, *Sahîh*, "Fedâilü's-Sahâbe", 115.

⁴³ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî el- Vahidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, (thk. İsmâ b. Abdülmühsin el-Humeydân), Dâru'l-İslâh, Dammam, 1992, s. 9.

⁴⁴ Vahidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 8.

⁴⁵ Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/27.

⁴⁶ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1980, s. 16.

⁴⁷ Halis Albayrak, "Allah'ın Nüzûl Dönemindeki Davranış Tarzının Mü'min'in Kur'ân Anlayışına Katacağı Boyut", *II. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu*, Fecr Yay., Ankara, 1996, s. 35-49.

⁴⁸ Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/22-23; Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/107-109; İshak Yazıcı, "Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'ân Tefsirindeki Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c.2, sayı: 2, s. 117-128.

(ö. 204/820) buna dikkatleri çekmiştir. Ona göre haram olan yiyecekler, bu âyette zikredilenlerden ibaret değildir. Helal ve haramlarda genel kaide Arapların temiz olarak kabul edip tükettiği şeylerin helal, tüketmedikleri şeylerin ise haram kılınması şeklindeydi. Âyette zikredilen haram şeyler Arapların helal kabul ettikleri yiyeceklerdir. Dolayısıyla âyetle, haram olan şeylerin tamamı değil, haram olduğu halde Arapların helal olarak gördüğü yiyecekler hükme bağlanmış ve cahiliye döneminden tevarüs edindikleri bu alışkanlıklarını bırakmaları emredilmiştir. Yoksa haram olan yiyeceklerin adedi bundan çok daha fazla olup, zaten cahiliye Arap kültüründe bunlar tüketilmezdi.⁴⁹ Bu örnekte görüldüğü gibi âyetin sebep-i nüzûlünün bilinmesiyle hasır tehlikesi ortadan kaldırılarak, yanlış anlaşılmanın önüne geçilmiştir.⁵⁰ Bu âyet ile ilgili olarak Zeccâc, esbâb-ı nüzûl mahiyetinde herhangi bir kayıt oluşturmadan, helal ve haramın tayininde vahyin belirleyici olduğuna işaret etmiştir.⁵¹

ÖRNEK 2

Sebeb-i nüzûlü bilmenin faydalarından birisi de müşkili ortadan kaldırmasıdır. Rivâyete göre Âl-i İmrân 3/188. âyetinde geçen “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا آتَوْا” (“Yaptıklarına sevinen...”) ibaresi Mervân b. Hakem’e (ö. 65/685) müşkil geldi ve İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-688) “Bu âyet, Hz. Peygamber’in vasfını gizleyen Ehl-i Kitap hakkında inmiştir” diyene kadar şöyle derdi: “Kendisine verilenlerle avunup buna sevinen herkese azap edilecektir.”⁵² Zeccâc, âyeti tefsir ederken esbâb-ı nüzûl bilgisinden faydalanmıştır. Burada ifade edilmek istenen husus, Allah’ın Ehl-i kitaptan Hz. Peygamber’in nübüvvetini doğrulayacaklarına dair söz alması olduğu ifade edilmiştir. Allah, Yahudi ileri gelenlerinin rüşvet karşılığında gizlemiş oldukları bu hakikati haber vermiştir.⁵³

ÖRNEK 3

Diğer bir örnek ise Bakara 2/115. âyetinde geçen “وَاللَّهُ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ” (“Doğu da Batı da - tüm yeryüzü- Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır”) ifadesinin zahir anlamına bakıldığında namazda kibleye dönmenin şart olmadığı anlaşılır. Oysa kibleye dönerek namaz kılmanın farziyeti âyetle (Bakara 2/144, 149, 150) sabittir. Kâbe’nin kible olarak belirlenmesinden sonra Yahudilerin, Müslümanları ibadette yöneldikleri cihetin değiştirilmesi nedeniyle tutarsızlıkla suçlamaları üzerine, bu âyet nâzil olmuş; Allah’ın her yerde hazır ve nazır olduğu hatırlatılmış, samimi bir kalple Allah’a yönelmenin önemi vurgulanmıştır. Nakledilen diğer bir rivâyete göre ise Hz. Peygamber Mekke’den Medine’ye dönerken, binek üzerinde kılınan nafil namazlarda kible cihetine dönülmesinin zorunlu olmadığı bu âyet ile bildirilmiştir.⁵⁴ Âyetin sahih bir şekilde anlaşılması için bu rivâyetlere ihtiyaç olduğu ortadadır. Zeccâc’ın naklettiği rivâyete göre ise bu âyet, yolculuğa çıkmış bir grubun yağmurlu ve karanlık bir gecede kible cihetini tespit edememeleri hakkında nâzil oldu.⁵⁵

ÖRNEK 4

Esbâb-ı nüzûl, âyetin kimin hakkında nazil olduğunu bildirmek suretiyle müphemliğin kaldırılmasına yardımcı olur. Mervân, Ahkâf 46/17. âyetinde geçen “وَالَّذِي قَالَ لَوْلَا إِلَهُيَ أَفْ لَكَمَا” (Anne ve babasına, ‘Öf size!’

⁴⁹ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Tefsîrül-İmâmü’s-Şâfiî*, (thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân), Dârü’t-Tedmiriyye, Suudi Arabistan, 2006, 2/832. Ayrıca bkn. Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/23.

⁵⁰ Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/23.

⁵¹ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 2/300.

⁵² Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/27; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/108.

⁵³ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 1/497.

⁵⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Kur’ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü’l-Risâle, Beyrut, 2000, 2/530; Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/29; Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/108.

⁵⁵ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 1/197.

diyen) ifadesinin nüzûl sebebini Hz. Aişe'den öğrenene kadar, Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 53/673) hakkında nazil olduğunu söylerdi.⁵⁶

Bu âyetin Hz. Ebû Bekir'in oğlu Abdullah hakkında nazil olduğu ve Müslüman olmadan önceki durumuna işaret ettiği yönündeki rivâyetleri kabul etmeyen Zeccâc, sonraki âyetin bunu çürüttüğünü savunmuştur. Ona göre bu âyette geçen "حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ" ("Haklarında sözün gerçekleştiği kimseler") ifadesi Müslüman olmayanlara işaret etmekte, oysa Abdurrahman mü'minlerin en efdal olanlarındandır. Zeccâc, bu âyetin inkârcılar hakkında nazil olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

ÖRNEK 5

Osmân b. Maz'ûn (ö. 2/623-24) ve Amr b. Ma'dikerib (ö. 21/641-642), Mâide 5/93. âyetinde geçen "لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا" ("İman edip salih amel işleyenlere, daha önce tatmış olduklarından dolayı bir günah yoktur") ifadesine dayanarak içkinin haram olmadığını söylediler. Onların bu çıkarımları, âyetin sebeb-i nüzûlünü bilmemelerine bağlanmıştır. Rivâyete göre içki yasaklandığında insanların "Allah yolunda savaşıp öldürülenler içki içtikleri halde, içki nasıl haram olur?" demeleri üzerine bu âyet nazil oldu.⁵⁸ Âyetin tefsiri mahiyetinde Zeccâc, nüzûl sebebi ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Âlimlerin ortak görüşüne göre yukarıda bazı örneklerde aktarıldığı gibi esbâb-ı nüzûl bilgisi özellikle mânâsı kapalı olan bazı âyetlerin anlaşılması için gerekli bilgilerdir.

Esbâb-ı nüzûl ile ilgili genel temayül müspet olmakla birlikte modern dönemde bazı araştırmacılar, bu bilgilerin belli hususlarda anlam daralmasına neden olduğunu savunmuşlar, buna binaen faydalı tarafının yanında çeşitli sakıncalarına da dikkat çekmişlerdir. Esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin doğurduğu olumsuz sonuçlar her âyete nüzûl sebebi arama çabaları, âyetin anlamını birçok vecihle değil sadece nüzûl sebebi ile sınırlı tutma ve âyetin sebeb-i nüzûl çerçevesinde sıkışıp kalma ihtimalleri bakımından yorum zenginliğine engel olması; Kur'ân'ın evrensel hedefi olan Kur'ân-insan-hayat bütünleşmesine mâni olması; şahısların ebedileştirilmesi ve mezhep taassubuyla Kur'ân'a yaklaşma riskleri nedeniyle konunun istismar edilmeye açık olması olarak sıralanmıştır.⁵⁹

2. ESBÂB-I NÜZÛLÜ BİLMENİN YOLLARI

Esbâb-ı nüzûlün ancak nakil yoluyla bilinebileceği, aklî istidlaller veya ictihad yoluyla bilinmesinin mümkün olmadığına âlimler ittifak etmiştir. Bu rivâyetler Hz. Peygamber'den nakledilmiş olarak kabul edildikleri için *merfû*⁶⁰ hadis hükmünde sayılmıştır. Bunun için esbâb-ı nüzûlü bilmenin iki yolu olduğu kabul edilmiştir. Birincisi sahabeden nakledilen sebeb-i nüzûl mahiyetindeki bilgilerdir. İkincisi ise sahabeden ilim tahsil eden tabiînin esbâb-ı nüzûl ile ilgili naklettiği rivâyetlerdir. İkinci gruba giren rivâyetler *mürse*⁶¹ olarak kabul edilmiştir. Tabiînden nakledilen rivâyetlerin kabul edilmesi için senet

⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/109-110.

⁵⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 4/443-444.

⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/108.

⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul, 2008, s. 165-215.

⁶⁰ Merfû, Hz. Peygamber'e nisbet edilen söz ve haber anlamında hadis terimidir. Bkn. Abdullah Aydın, "Merfû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2004, c.29, s. 180-181.

⁶¹ Mürsel, tabiînden bir râvinin, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahabenin ismini atlayarak naklettiği hadislerdir. Bk. Salahattin Polat, "Mürsel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c.32, s. 52-54.

ve metnin sahih olması, aynı rivâyetin başka tabiiñler tarafından da nakledilmesi ve râvîlerin tefsir ilminde tanınan sahabeden ilim tahsil etmiş olma şartlarını taşıması gerektiği ifade edilmiştir.⁶²

Âyetin sebab-i nüzûlünün tespit edilmesinde önemli kriterlerden biri de rivâyet kalıplarıdır. Serinsu'ya göre sebab-i nüzûl bilgisini içeren sigaların usulüne göre belirlenmesi gerekir: "Sebeb-i nüzûlün kavramsal tanımını ile rivâyet sigaları arasında bir bağ vardır ve bu bağ mutlaka kurulmalıdır. Tanımın sınırına girmeyen rivâyetler sebab-i nüzûl rivâyeti olarak ele alınmamalıdır."⁶³ Buna göre "سبب" "نزول الآية كذا" "حدث كذا فنزلت", "وقع كذا فنزلت", "سئل كذا فنزلت" ve "سئل كذا فنزلت" şeklindeki kalıplar sebep bildirmede nass olan rivâyetler olarak kabul edilmiştir.⁶⁴ Burada ifade edilen kalıpların dışında, rivâyetlerde yer alan bazı sigaların sebab-i nüzûla işaret edip etmediği tartışma konusu yapılmıştır. Tefsir mahiyetindeki rivâyetlerin sebab-i nüzûl olarak kabul edilmemesi gerektiği fikri benimsenmiştir.⁶⁵

Zeccâc, tefsirinde sebab-i nüzûl rivâyetlerini "نزلت بسبب",⁶⁶ "فأنزل الله",⁶⁷ "فنزلت"⁶⁸ ve "نزلت في"⁶⁹ sigalarıyla vermeyi tercih etmiştir. Bunun dışında sebab-i nüzûl kavramı zikredilmeden "جاء في التفسير"⁷⁰ ve "روي في التفسير"⁷¹ kalıbıyla zikredilen bazı rivâyetlerin sebab-i nüzûl mahiyetindeki bilgiler olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Zeccâc, kendisinden sonra gelen usûl âlimlerinin rivâyet sigaları ile ilgili belirlemiş olduğu kurala her zaman riayet edilmediği söylenebilir. O, rivâyetleri aktarırken senet bilgisine önem vermediği gibi sebep bildirmede kullandığı sigalarda da seçici davranmamıştır.

3. TAADDÛT-Ü NÜZÛL MESELESİ

Esbâb-ı nüzulle bağlantılı konulardan biri de bir âyetin, iki farklı sebebe binaen, her sebep için ayrı ayrı nâzil olmasını ifade eden taaddüt-ü nüzûl meselesidir. Bir âyet ile ilgili birden fazla esbâb-ı nüzûl rivâyeti varsa âyetin taaddüt-ü nüzûl olduğuna hükmetmeden önce bu rivâyetlerin hangi yöntemlerle elendikleri usûl eserlerinde şöyle izah edilmiştir:

Birincisi; bir âyet ile ilgili zikredilen farklı nüzûl sebebi rivâyetleri varsa, bunlardan biri sahih diğeri sahih değil ise sahih olan rivâyete itibar edilir. Bununla ilgili bazı örnekler aşağıda zikredilmiştir:

ÖRNEK 1

Duhâ 93/1-3. âyetleri ile ilgili olarak iki farklı rivâyet zikredilmiştir. Cündeb'den (ö. 60/680) nakledilen rivâyete göre Kureyş'ten bir kadın Hz. Peygamber'e "Görüyorum ki şeytanın seni terk etmiş" demesi üzerine Duhâ sûresinin ilk âyetleri nâzil oldu. Diğer rivâyete göre Hz. Peygamber, ev işlerinde yardımcı olan Havle'yi çağırarak birkaç gündür kendisine vahiy inmediğinden bahseder. Havle, evi temizleyip hazırlamayı önerir. Temizlik esnasında yatağının altında ölü köpek yavrusunu bulur ve onu evin dışına atar. Akşam Hz. Peygamber geldiğinde vahyin nâzil olduğu zamanlardaki gibi sakalının titrediğini fark

⁶² Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, s. 70-71.

⁶³ Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, s. 79.

⁶⁴ Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Matba'atü İsâ el-Bâbî, ty., 1/114-115.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usulî't-Tefsîr*, s. 16.

⁶⁶ Bakara 2/256; Lokmân 31/15; Secde 32/18, 23; Yâsîn 36/49; Hucurât 49/6; Hadîd 57/11; Mücâdele 58/1, 11, 22; Haşr 59/10.

⁶⁷ Bakara 2/143, 178; Âl-i İmrân 3/59; Nisâ 4/95; Mâide 5/33; Tevbe 9/108; Ra'd 13/13; Tâhâ 20/2; Şûrâ 42/23; İhlâs 112/1.

⁶⁸ Nisâ 4/7, 43.

⁶⁹ Bakara 2/278; Âl-i İmrân 3/86, 104; Tevbe 9/84; İbrâhîm 14/27; Nûr 24/3, 22; Kasas 28/56; Ahzâb 33/55; Yâsîn 36/49; Zümmer 39/54; Fussilet 41/35; Şûrâ 42/39; Ahkâf 46/17; Hucurât 49/17; Hadîd 57/16; Mümtehhine 60/1; Münâfikûn 63/7, 10; Abese 80/1-8; Leyl 92/1-6; Alak 96/6-10.

⁷⁰ Bakara 2/114; Mâide 5/101; En'am 6/93, 122; Nahl 16/126; İsrâ 17/73; Meryem 19/77; Hacc 22/11, 22; Nûr 24/11, 61; Furkân 25/31; Kasas 28/61; Secde 32/30; Ahzâb 33/4; Yâsîn 36/78; Zuhrûf 43/57; Ahkâf 46/10; Feth 48/1, 24; Hucurât 49/1; Kâf 50/38; el-Haşr 59/7; Teğâbûn 64/16; Tahrim 66/1; Tekâsür 102/2; Mesed 111/1.

⁷¹ Mâide 5/33.

eder. Bunun üzerine Duhâ sûresinin ilk âyetleri nâzil olur.⁷² Suyûtî (ö. 911/1505), ikinci rivâyet ile ilgili olarak İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.52/1449) "Her ne kadar köpek yavrusu nedeniyle vahyin kesintiye uğradığı rivâyeti meşhur ise de senesinde bilinmeyen râvî olması nedeniyle haberin garip" olduğunu aktarmıştır.⁷³ Bundan dolayı âyetin sebab-i nüzûlü olarak ilk rivâyet tercih edilmiştir. Zeccâc, bu âyetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak vahyin on beş gün boyunca kesintiye uğradığını, bu süreçte insanların "Muhammed'in arkadaşı onu terk etti" demeleri üzerine bu âyetlerin nâzil olduğu bilgisini vermiştir. Dolayısıyla o, müfessirlerce sahih olarak kabul edilen rivâyeti sebab-i nüzûl olarak zikretmiştir.

ÖRNEK 2

İbn Abbâs'ın naklettiği rivâyete göre İsrâ 17/73. âyeti, Mekke ileri gelenlerinin Hz. Peygamber'e, ilahlarına müsamahalı davranması halinde davet ettiği dine girebileceklerini teklif etmeleri üzerine nâzil oldu. Diğer bir rivâyete göre ise bu âyet, Sakîf kabilesinin iman etmek için Hz. Peygamber'den bir yıl müsaade istemeleri üzerine nâzil oldu.⁷⁴ Suyûtî, bu âyetin Medenî olduğuna işaret ederek son rivâyetin senet bakımından zayıf olduğunu, buna mukabil diğer rivâyet sahih kabul edildiği için âyetin Mekki olduğunu savunmuştur.⁷⁵ Zeccâc, ise bu âyetin sebab-i nüzûlü ile ilgili Suyûtî'nin zikrettiği rivâyetlerden farklı olarak şu iki rivâyete yer vermiştir. Birinci rivâyete göre Hz. Peygamber'in Mekke müşriklerinin ilahlarına karşı müsamahalı davranması teklifine sıcak bakması nedeniyle bu âyet nâzil oldu. Ancak Zeccâc, bu bilgiyi aktarırken "هذا مما جاء في التفسير" (Tefsirlerin kaydettiğine göre) kaydını koyması bu rivâyete temkinli yaklaştığını gösterir.⁷⁶ Diğer rivâyete göre ise Hz. Peygamber'in, müşriklerden gelen alt tabakada bulunan insanları yanlarından kovmaları halinde iman edebilecekleri teklifine sıcak bakması nedeniyle bu âyet nâzil oldu.⁷⁷ Zeccâc'ın aktardığı iki rivâyette yer alan sebab-i nüzûl bilgisine göre âyet Mekki olduğu için rivayetlerin birleştirilmesinde herhangi bir müşkül görünmemektedir.

İkincisi; bir âyet ile ilgili zikredilen farklı nüzûl sebebi rivâyetleri varsa, iki rivâyet de sahihse, rivâyetlerden biri doğrudan aktarma diğeri tefsir mahiyetinde söylemiş bir istinbad ise doğrudan aktarılan rivâyet tercih edilir.

ÖRNEK

Bakara 2/223. âyetinde geçen "بَسَاؤُكُمْ حَرْثُكُمْ" (Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir) ifadesi hakkında Câbir (ö. 78/697) ve İbn Ömer'den (ö. 73/692) farklı rivâyetler aktarılmıştır. Suyûtî'ye göre Câbir'in görüşü nakil olduğu için muteberdir.⁷⁸ Zeccâc, Câbir'in görüşünü tercih etmiştir.⁷⁹

Üçüncüsü; iki rivâyet sıhhat derecesi bakımından eşitse, olay vukû bulduğu sırada orada hazır bulunan kişilerin naklettiği rivâyet kabul edilir.

ÖRNEK

İsrâ 17/85. âyetin sebebi nüzûlü ile ilgili farklı rivâyetler zikredilmiştir. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652/653), Hz. Peygamber'in yanındayken bir grup Yahudi'nin ruh ile ilgili soru sormaları üzerine bu âyetin nâzil olduğu bilgisini verir. Diğer rivâyete göre bu âyet Yahudilerin yönlendirmesiyle Kureyş

⁷² Taberî, *Câmi'u'l Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, 24/486; Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 457-458.

⁷³ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/118.

⁷⁴ Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, 289-290.

⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/120.

⁷⁶ Mâtürîdî bu rivayeti yalan ve hayal ürünü olarak nitelemiştir. Geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 7/91-92.

⁷⁷ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve l'râbuhu*, 3/253-254.

⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/117.

⁷⁹ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve l'râbuhu*, 1/198.

müşriklerinin Hz. Peygamber'e ruh hakkında soru sormaları üzerine nâzil olmuştur. İbn Mes'ûd olaya şahit olduğu için birinci rivâyet sahih kabul edilmiştir.⁸⁰ Ancak İbn Kesîr (ö. 7774/1373) bu rivâyetlerle ilgili değerlendirmesinde, İsrâ sûresinin Mekkî olduğu, İbn Mes'ûd'dan gelen rivâyette aktarılan olayın ise Medine'de vukû bulması nedeniyle bu âyetin Medine'de tekrar nâzil olduğu bilgisini vermiştir.⁸¹ Zeccâc âyeti tefsir ederken ilk rivâyeti tercih etmiştir.⁸²

Dördüncüsü; sebab-i nüzûl mahiyetinde nakledilmiş farklı rivâyetlerin tamamı sahih ve rivâyetlerde bahsedilen olayların vukû bulma zamanı, birbirine yakın ise rivâyetler birleştirilerek aynı âyetin birden çok sebep üzerine nazil olduğuna hükmedilir.

ÖRNEK

Liân⁸³ hükmünü bildiren Nûr 24/6. âyetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak İbn Abbâs ve Sehl b. Sa'd'den farklı rivâyetler zikredilmiştir. Bu olayların birbirine yakın zamanda meydana geldiğine ve aynı âyet için birden fazla sebep-i nüzûl vakıası yaşandığına hükmedilmiştir.⁸⁴ Ancak Zeccâc, bununla ilgili olarak herhangi bir rivâyet zikretmemiştir.

Beşincisi; bir âyet ile ilgili birden çok nüzûl sebebi rivâyeti varsa ve bunların tamamı da sahihse, bu rivâyetlerden birini seçmek veya rivâyetleri birleştirmek için yukarıda sayılan tercih nedenlerinden biri yoksa nüzûlün taaddütüne hükmedilir.

ÖRNEK 1

Tevbe 9/113. âyetin nüzûl sebebi ile ilgili çeşitli rivâyetler zikredilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber, ölüm döşeğinde olan Ebû Tâlib'e Müslüman olmasını teklif edince, o buna yanaşmadı. Hz. Peygamber'in, Ebû Tâlib'in Müslüman olmasını çok arzuladığını, bunun gerçekleşmesi için Allah'a niyaz edeceğini söylemesi üzerine, bu talebinden vazgeçmesi gerektiğini bildiren bu âyet nâzil oldu. Tirmizî'nin (ö. 279/892) naklettiği rivâyette, müşrik anne babası için dua eden bir kişinin, bu durumunu Hz. Peygamber'e sorması üzerine bu âyet nâzil oldu. İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivâyete göre ise Hz. Peygamber'in, annesinin affedilmesi için mezarı başında dua etmesi üzerine bu âyet nâzil oldu.⁸⁵ Birinci rivâyette zikredilen vakıaya göre âyetin Mekkî olması gerekir. Oysa ittifakla Tevbe sûresinin Medenî olduğu kabul edilmiştir. Aynı şekilde son rivâyetin aktarıldığı olay Medine'de yaşanmıştır. Rivâyetler sıhhat şartları ve diğer bakımlardan müsavi olduğu için bu âyetin taaddüt-ü nüzûlüne hükmedilmiştir.⁸⁶ Zeccâc âyetin nüzûl bağlantısı hakkında bilgi verirken, Hz. Peygamber'in hakkında dua etmesi nehyedilen kişinin Ebû Tâlib veya annesi olduğu bilgisine yer vermiştir.⁸⁷

ÖRNEK 2

İhlâs sûresinin Mekke inkârcılarının sorularına cevap olarak nazil olduğunu bildiren rivâyetlerin yanında, Medine'de Ehl-i Kitab'ın sorularına cevap olarak nazil olduğu rivâyet edilmiştir.⁸⁸ Bu rivâyetlere isti-

⁸⁰ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/120.

⁸¹ İbn Kesîr, *Tabakatü's-Şâfi'yyîn*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim vdğr.), Mektebetü's-Sikâfeti'd-Diniyye, Kahire, 1993, 5/114.

⁸² Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 3/257.

⁸³ Liân, kocası tarafından zina isnat edilmesi nedeniyle kadının, kocasıyla yeminleşmesini ifade eden fihhi bir terimdir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Akif Aydın, "Liân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, 27/172-73.

⁸⁴ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/118.

⁸⁵ Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, 2/409-410.

⁸⁶ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/122.

⁸⁷ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 2/472-473.

⁸⁸ Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*, 10/332-338.

naden sûrenin Medine’de tekrar nâzil olduğu savunulmuştur.⁸⁹ Zeccâc, bu sûrenin Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber’e Allah ile ilgili soru sormaları üzerine nazil olduğu bilgisini vermiştir.⁹⁰

ÖRNEK 3

Nahl 16/125-126. âyetleri ile ilgili olarak iki farklı rivâyet zikredilmiştir. İbn Abbâs’tan nakledilen rivâyete göre Uhud savaşında şehid edilen Hz. Hamza’nın cenazesine acımazsızca muamele yapıldığını gören Hz. Peygamber’in “Eğer kadınların üzülmeleri olmazsa ve benden sonra bir gelenek haline gelmeseydi, onu (cesedini) kurda ve kuşa yem olsun diye burada bırakır, yaptıklarına karşılık yetmiş kişi öldürürdüm” demesi üzerine bu âyetler nazil oldu.⁹¹ Ubey b. Ka’b’ın (ö. 33/654) naklettiği diğer rivâyete göre Uhud savaşında pek çok kişinin şehid edilmesi üzerine Müslümanlar: “Bir fırsat elimize geçerse misliyle bunun intikamını alırız” dedi. Mekke fethinde bu âyetler nazil oldu.⁹² Bu âyetin yer aldığı sûre Mekki olduğu için âyet önce Mekke’de, ikinci defa ise Uhud’da nâzil olduğu savunulmuştur. Zeccâc, herhangi bir zaman ve mekân kaydı koymaksızın, müşriklerin verdiği eziyete misliyle karşılık vereceklerini söyleyen Müslümanlar hakkında nazil olduğu bilgisini vermiştir.⁹³ Taaddüt-ü nüzûl ile ilgili eserlerde yer alan bu rivâyetler aktarıldıktan sonra bu konu ile ilgili düşüncelere yer verilecektir.

Zerkeşî, âyetin şanınin yüceliğini teyit etmek ve aradan geçen zaman zarfında unutulma ihtimaline karşı taşıdığı manaları yeniden hatırlamak amacıyla bazı âyetlerin tekrar indirildiğini savunmuştur.⁹⁴ O’nun bu düşüncesi Suyûtî⁹⁵ tarafından da aynen kabul edilmiştir. Hiç şüphesiz Ulûmu’l-Kur’ân’da önde gelen iki usûl âlimini âyetlerin tekrar nâzil olduğu düşüncesine sevk eden şey, aynı âyet ile ilgili sahih kanallardan gelmiş, tercih edilmesi veya birleştirilmesi mümkün olmayan rivâyetlerin varlığıdır. Rivâyetlerin heder edilmemesi amacını güden bu düşünce Zürcânî⁹⁶ ve Subhî Sâlih⁹⁷ gibi son devir araştırmacıları tarafından da kabul görmüştür.

Taaddüt-ü nüzûlü kabul eden âlimlerin yanında çeşitli gerekçelerle buna karşı çıkanlar da olmuştur. Suyûtî, İskenderiyye kadısı İmâd el-Kindî’nin⁹⁸ (ö. 720/1320) *el-Kefl bi Ma’âniye’t-Tenzil* eserinde, daha önce gerçekleşmiş olan bir şeyin tekrarında fayda olmaması, Mekke’de nâzil olan her âyetin Medine’de de nâzil olmasını gerektirmesi ve Cebrail’in (a.s.) her inişinde daha önce nâzil olmamış âyetlerle gelmesi gerekçelerini öne sürerek âyetlerin tekrar nüzûlüne karşı çıktığını aktarmıştır.⁹⁹ Ancak Suyûtî, âyetlerin tekrar indirilmesi önünde herhangi bir engelin olmadığını hatırlatarak İmâd el-Kindî’nin bu gerekçelerine cevap vermiştir. Son dönemde yapılan bazı araştırmalarda da taaddüt-ü nüzûlün gerçekleşmediği vurgulanmıştır.¹⁰⁰

Son olarak Mâturîdî’nin esbâb-ı nüzûl rivâyetini değerlendirdiği Ahkâf 46/10. âyetini hatırlatmak istiyoruz. Âyetin “وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَأَمَّنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ” (“İsrailoğullarından bir şahit de bunun ben-

⁸⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/30.

⁹⁰ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 5/377.

⁹¹ Vâhidî, *Esbâbu’n-Nüzûl*, s. 283-286.

⁹² Celâlüddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Lübâbu’n-Nukûl fi Esbâbi’n-Nüzûl*, Dârul-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 121-122.

⁹³ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 3/223-224.

⁹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/29.

⁹⁵ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/130.

⁹⁶ Zürcânî, *Menâhîlü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/120.

⁹⁷ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’ân*, Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 2000, s. 143.

⁹⁸ Adnevî, *Tabakatu’l-Müfessirîn*, 1/265. Zirikli bu müellifin ismini İmâdeddîn el-Kindî, vefat tarihini 741 (1341) olarak kaydetmiştir bk. Zirikli, *el-A’lâm*, 2/234.

⁹⁹ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/131. Ayrıca geniş bilgi için bk. Serinsu, *Kur’ân ve Bağlam*, s. 152-161.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bk. Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân li-Ba’zi’l-Mebâhisi’l-Mutaallika bi’l-Kur’ân alâ Tariki’l-İtkân*, Matba’atu’l-Menâr, Mısır, 1334/1916, s. 25-26; Muhsin Demirci, “Nas-Olgı Açısından Mükerrer Nüzul”, *Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 20, s. 5-21; Serinsu, *Kur’ân ve Bağlam*, s. 155; Mehmet Okuyan, “Kur’ân’ın Nüzûlünde Taaddüt/Tekerrür Problemi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, c.14, sayı:1, s. 91-101.

zerini şahitlik edip inandığı halde, siz yine de büyüklük taslamışsanız”) şeklindeki ifadesinde şahidin Abdullâh b. Selâm ve İbn Yâmin olduğu bilgisini veren Mâturîdî şunları söylemekten kendisini alamamıştır: “Burada zikredilen şahidin Hz. Musa (a.s.) ve Tevrat olması daha isabetlidir. Çünkü adı geçen şahıslar Medine’de Müslüman oldular. Âyetin geçtiği sûre ise Mekkîdir.” Her ne kadar esbâb-ı nüzûl rivâyetini aktaranlar Ahkâf sûresinde geçen yukarıdaki âyetlerin medenî olduğunu söylemişlerse tatmin edici bulunmamıştır.¹⁰¹ Bu bilgi hicri dördüncü yüzyıla kadar taaddütü nüzûlün âlimler arasında bilinen ve üzerinde tartışılan bir mesele olmadığını göstermektedir.

4. BİRDEN ÇOK ÂYETİN TEK SEBEBE BİNAEN NÂZİL OLMASI

Bazı vakıalarla ilgili olarak birden çok âyetin nâzil olduğu kabul edilmiştir. Burada taaddütten farklı olarak tek sebebe binaen farklı âyetlerin nâzil olması söz konusudur. Bununla ilgili bazı örnekler zikredilmiştir:

ÖRNEK 1

Ümm-i Seleme’nin (ö. 62/681) kadınlar ile ilgili Hz. Peygamber’e çeşitli sorular sorması nedeniyle Âl-i İmrân 3/195, Nisâ 4/32 ve Ahzâb 33/35. âyetlerinin nâzil olduğu bildirilmiştir.¹⁰² Zeccâc Hz. Peygamber’in zevceleri hakkında âyet nazil olduğunda Müslüman kadınlar: “Bizim hakkımızda bir şey yok mu?” demeleri üzerine Ahzâb 33/35. âyetinin nâzil olduğunu bildirmiştir.¹⁰³ Aynı şekilde Ümmi Seleme’nin “Keşke erkek olsaydık cihad eder, erkeklerin nail olduğu sevabı elde ederdik” demesi üzerine Nisâ 4/32. âyeti nazil olduğunu kaydetmiştir.¹⁰⁴ İki âyet ile ilgili olarak Zeccâc, farklı rivayetler zikretmiştir.

ÖRNEK 2

Bakara 2/207. âyetinde¹⁰⁵ geçen “وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ” (“İnsanlardan öylesi vardı ki, Allah’ın rızasını kazanmak için kendilerini feda ederler”) ifadesi ve Nahl 16/41. âyetinde¹⁰⁶ geçen “وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَا جَزَاءَ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ” (“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür”) ifadesi ile ilgili aynı sebep-i nüzûl zikredilmiştir. Zeccâc bu âyetlerde zikredilen şahsın Suheyb b. Sinân (ö.38/659) olduğunu zikretmiştir. Suheyb, Mekkeli müşriklere kendisine saldırmamaları ve Medine’ye hicret etmesine izin vermeleri karşılığında tüm malını onlara bırakmayı teklif etti. Bu teklifi kabul edilince Medine’ye hicret etti. Oraya vardığında Hz. Ebû Bekir: “Sen, ne güzel kârlı bir ticaret yaptın” diye Suheyb’i karşıladı.

5. NÜZÛLÜN VEYA HÜKMÜN TAAHHÜRÜ

Esbâb-ı nüzulle ilgili meselelerden biri de nüzûlün hükümden önce veya hükmün nüzûlden önce olmasıdır. Kur’ân’da yer alan bazı ahkâm âyetleri bu kapsamda değerlendirilmiştir.

¹⁰¹ Mâturîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, 9/243. Ayrıca benzer bir örnek için bk. Mâturîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, 9/288.

¹⁰² Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/124-125.

¹⁰³ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 4/227.

¹⁰⁴ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 2/45.

¹⁰⁵ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 1/78.

¹⁰⁶ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 3/199.

ÖRNEK 1

A'lâ 87/14. âyetinin fıtır sadakası hakkında nâzil olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁷ Begavî (ö. 5161122), bu âyetin Mekkî olduğunu ve nüzûl sebebi olarak gösterilen Ramazan bayramı ve fıtır sadakasının da Medine'de hükme bağlandığını ileri sürerek itiraz edenlere “nüzûlün hükümden önce olması caizdir” şeklinde cevap vermiştir.¹⁰⁸ Zeccâc, bu âyet ile ilgili herhangi bir sebab-i nüzûl rivâyetini aktarmamıştır.

ÖRNEK 2

Beled 90/1-2. âyetleri mekkî olduğu halde, hükmün gerçekleşmesi, Hz. Peygamber'in 'Bana (Mekke'de savaşmak için) gündüz bir saat helal kılındı' şeklindeki beyanına istinaden, bunun gerçekleşme zamanının Mekke'nin fethinden sonra olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹ Zeccâc, gündüz bir zaman diliminde Mekke'de savaşmanın Hz. Peygamber'e helal kılındığı bilgisini vermiştir.¹¹⁰

ÖRNEK 3

Nüzûlün taahhürüne “abdest âyeti” olarak bilinen Mâide 5/6. âyeti örnek gösterilmiştir. Abdestin Mekke döneminde farz kılındığı, söz konusu âyetin ise Medenî olduğu bilgisi verilmiştir.¹¹¹

6. ZECCÂC'A GÖRE İTTİFAK EDİLEN SEBEB-İ NÜZÛL RİVÂYETLERİ

Zeccâc, sebab-i nüzûl mahiyetinde aktardığı bazı rivâyetlerin ittifakla kabul edilen bilgiler olduğunu vurgulamıştır. Müellifin bu ifadeyle vurgulamak istediği husus söz konusu rivâyetin sıhhat şartları bakımından sorunlu olmadığı olsa gerektir.

ÖRNEK 1

Kasâs 28/56. âyetinin nüzûl sebebini zikrederken âyetin Ebû Tâlib hakkında nazil olduğuna müfessirlerin ittifak ettikleri bilgisini vermiştir.¹¹²

ÖRNEK 2

Aynı şekilde Zeccâc, Kamer 54/1. âyetinin sebab-i nüzûlü mahiyetinde zikredilen “inşikâku'l-kamer” hadisesini bildiren rivâyetlerin ittifakla kabul edildiğini vurgulamıştır. O, Hz. Peygamber zamanında inşikâku'l-kamerin gerçekleştiğine müfessirlerin icma' ettiği bilgisini verirken, bunun kaynağını güvenilir ilim ehlinde nakledilen rivâyetler olduğunu özellikle belirtmiştir. Ayrıca Zeccâc, “ilim ehli olmayanlar” olarak nitelediği kimselerin Ay'ın yarılması hadisesinin kıyamette olacağını iddia etmek suretiyle yanıldıklarını kaydetmiş, farklı varyantlarla gelen birçok rivâyet olduğu halde bu hadisenin kıyamet gününde olacağı düşüncesini anlamsız bulmuştur. Zeccâc'ın, söylediklerini ispatlamak için bu kısımda yer alan rivâyetleri senetleriyle birlikte aktarması dikkat çekicidir. Onun, rivâyetleri senet zincirini hazfederek aktardığına yukarıda değinmiştik. Bunun istisnalarından biri Kamer sûresinin ilk âyetleridir. Bu rivâyetler senet zinciri ile birlikte, farklı varyantlarıyla aktarılmıştır.¹¹³

¹⁰⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/33.

¹⁰⁸ Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, (thk. Abdürrezâk Mehdî), Dârü İhya, Beyrut, 1420, 5/243.

¹⁰⁹ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, 5/254.

¹¹⁰ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 5/327.

¹¹¹ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/133-134.

¹¹² Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 4/149.

¹¹³ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 5/81-85.

7. ESBÂB-I NÜZÛL RİVÂYETLERİNİN YORUMLAMASI

Zeccâc, kimi âyetlerde sebep-i nüzûl rivâyetlerinden yola çıkarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmak suretiyle farklı çıkarımlar yapmayı denemiştir. Burada önemli olan husus bu çıkarımların âyet bağlamında zikredilen esbâb-ı nüzûl rivâyetleriyle bağlantılı olmasıdır.

ÖRNEK 1

Bakara 2/138. âyetinde geçen “صِبْغَةَ اللَّهِ” ifadesinin Hıristiyanlarda var olan yeni doğan bebeğin su ile vaf-tiz edildiğinde günahlardan arındığı inancının doğru olmadığına işaret etmek üzere nâzil olduğu rivâyet edilmiştir.¹¹⁴ Zeccâc bu bilgidan yola çıkarak âyette geçen “صِبْغَةَ اللَّهِ”ın “خَلْقَةَ اللَّهِ” (Allah’ın yaratması) yani ilk yaratılışın İslam (fıtratı) üzere olması anlamında olduğunu savunmuştur.¹¹⁵

ÖRNEK 2

Bazı tefsirlerde esbâb-ı nüzûl mahiyetinde Âl-i İmrân 3/26. âyetinde geçen “تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ” (Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın) ifadesiyle Hz. Peygamber’e, Araplarda var olan zilletin Farslara, Farslarda var olan kudretin ise Araplara geçeceği bilgisi verildiği yer almaktadır.¹¹⁶ Zeccâc bu rivâyeti aktardıktan sonra, “Bunun hakikatini Allah bilir” kaydını koyması bu bilgiyi ihtiyatla karşıladığını göstermektedir.¹¹⁷

ÖRNEK 3

Rivâyete göre Mâide 5/101. âyetinde geçen “(Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde sizi üzecek olan şeylere dair soru sormayın)” ifadeyle sahabenin Hz. Peygamber’e gereksiz soru sormamaları talep edilmiştir. Bu âyetin, Hz Peygamber’in “Size hac farz kılınmıştır” demesi üzerine ashabtan birinin “Her sene mi?” diye üç kere peş peşe sorması üzerine nazil olduğu rivâyet edilmiştir. Üçüncü defa aynı soru sorulduğunda suskunluğunu bozan Hz. Peygamber: “Bilmez misin ben ‘Evet’ dersem vacip olur. Siz de onu yerine getirmede zorlanacağınız için inkâr edersiniz” karşılığını verir. Zeccâc âyette geçen “فَتَكْفُرُونَ” ifadesini “İfâ etmede zorlanacağınız için, yapamadığınızda inkâr etmiş olursunuz” şeklinde açıklar.¹¹⁸

ÖRNEK 4

Yûnus 10/2. âyetinde geçen “أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ” (“İçlerinden bir adama, ‘İnsanları uyar’ ... diye vahyetmemiz insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu?”) ifadenin Mekke müşrikleri hakkında nâzil olduğu rivâyet edilmiştir. Çünkü onlar kibirlenerek “Allah, insanlara elçi olarak göndermek için Ebû Tâlib’in yetiminden başka kimseyi bulamadı mı?” diyorlardı. Zeccâc bu bilgiyi verdikten sonra, “Şunu da söylemek doğrudur” ifadesiyle âyette anlatılan olayın farklı bir boyutuna işaret etmiştir: “Onlar, Hz. Peygamber’in kendilerini uyarmasına, müminleri ise müjdelemesine şaşırıyorlardı. Çünkü uyarı ve müjde yeniden dirilişle ilgili bir husustur. Onlar, Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği yeniden dirilme, kıyamet gününde iyilik ve kötülüklerin karşılığının görüleceği bilgisine şaşır-dılar.”¹¹⁹

¹¹⁴ Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 41.

¹¹⁵ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 1/215.

¹¹⁶ Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 100-101.

¹¹⁷ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 1/393.

¹¹⁸ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 2/211. Ayrıca bk. Vâhidî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, s. 212.

¹¹⁹ Zeccâc, *Meani'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, 5/3.

ÖRNEK 5

Fetih sûresi ilk âyetinde yer alan “إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا” (“Şüphesiz ki biz sana apaçık bir fetih verdik”) ifade- siyle yakın bir dönemde Müslümanların bir zafer kazanacakları bilgisi verilmiştir. Zeccâc, müfessirlerin âyette zikredilen fethin Hudeybiye sulhu veya Mekke'nin fethi olduğu bilgisini verdikten sonra bu âyetin insanların toplu bir şekilde Müslüman olmaları olarak da anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.¹²⁰

8. İHTİLAF EDİLEN ESBÂB-I NÜZÛL RİVÂYETLERİNE BAKIŞI

Eserlerde sebep-i nüzûl olarak yer alan bazı bilgiler, olayların vukû tarihi bakımından birbiriyle çelişkili olması nedeniyle eleştirilmiştir. Tenkit edilen diğer bir husus ise rivâyetlerin Kur'ân'ın özü ile akla ve mantığa aykırı olmasıdır. Bu eleştiriler daha çok son dönemde yapılan çalışmalarda dile getirilmiştir. Bununla ilgili olarak aktarılan bazı örnekler şunlardır:

ÖRNEK 1

Tefsirlerde Bakara 2/114. âyeti ile ilgili olarak Bâbil Kralı Buhtunnasr'ın Yahudilerin merkezi olan Ku- düs'e saldırıp Beytü'l-Makdis'i harap ettiği ve Hıristiyan Rûmların da ona yardım ettiği şeklinde esbâb-ı nüzûl mahiyetinde bir bilgi yer almaktadır.¹²¹ Buhtunnasr'ın milattan asırlar önce yaşadığı¹²² ve bu dö- nemde Hıristiyanlıktan söz edilmesinin mümkün olmadığı hatırlatılarak buradaki yanlışlığa dikkatler çekilmiştir.¹²³ Zeccâc, bu âyetin Beytü'l Makdis'i tahrip eden Rûmlar veya Müslümanların Mescid-i Ha- ram'da ibadet etmelerini engelleyen Mekkeli müşrikler hakkında nâzil olduğunu bildirmiştir.¹²⁴ Zeccâc'ın Buhtunnasr ismini zikretmeden, sadece “Rûmlar” tabirini kullanması dikkat çekicidir. En azından aralarında asırlarca zaman bulunan iki topluluğu birlikte zikretmek suretiyle, tarihî yanlışlığa düşmediği söylenebilir.

ÖRNEK 2

Tevbe 9/75. âyetinin nüzûl sebebi olarak “Sa'lebe kıssası” olarak bilinen meşhur olay zikredilir. Rivâyete göre Sa'lebe b. Hâtıb, Hz. Peygamber'e gelerek varlıklı olması için dua etmesini talep eder. Hz. Peygam- ber de fazla malın hakkını eda etmenin zor olduğunu söyleyerek bu talebini kabul etmez. Ancak Sa'lebe talebinde ısrar eder, nihayetinde Hz. Peygamber zengin olması için dua eder. Edindiği bir davar kısa sü- rede çoğalarak Medine'ye sığamaz olur. Sa'lebe, bir vadiye yerleşmek zorunda kalır. Zamanla vakit na- mazlarını, peşinden Cuma namazına gelemez olur. Hz. Peygamber zekât toplamak için memurları gön- derdiğinde Sa'lebe bu talebi kabul etmez. Bunun üzerine bu âyet nâzil olur. Daha sonra her ne kadar pişman olup zekâtını Hz. Peygamber'e takdim etmeye yeltendiyse de bu talebi kabul edilmez. Sa'lebe, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetleri zamanında zekâtını kabul etmelerini istediğinde “Hz. Peygam- ber'in kabul etmediğini biz de kabul etmeyiz” diyerek bu talebi geri çevirirler. Nihayetinde Sa'lebe, Hz. Osman hilafeti döneminde helâk olur.¹²⁵ İbn Hişâm (ö. 218/833), İbn Sa'd (ö. 230/844), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer kıssanın sıhhatinden şüphe edip, bu yönde fikir beyân

¹²⁰ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 5/19.

¹²¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, 2/519-524.

¹²² Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c.6, s.380-381.

¹²³ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Amme li-l-Kitâb, Kahire, 1990, 1/0355-356.

¹²⁴ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, 1/196.

¹²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, 14/369-380; İbn Ebû Hâtım, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. As'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetu'n-Nezâr, Suudi Arabistan, 1419, 6/401-406; Mâturidî, *Te'vilâtu Ehlî's-Sünne*, 5/432; Mâveridî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, 2/384.

edenlerdendir.¹²⁶ Çeşitli delillerle Sa'lebe kıssasının esbâb-ı nüzûl mahiyetinde bir bilgi olarak kabul edilmesinin sakıncaları ifade edilmiştir.¹²⁷ Zeccâc, bu âyeti tefsir ederken Sa'lebe meselesine değinmemiştir.

9. ESBÂB-I NÜZÛLDE UMUM-HUSUS MESELESİ

Sebeb-i nüzûl bilgisi, âyetin hitabını nüzûl ortamını yaşayan muayyen şahıs veya şahıslara hâs kıldığı, diğer bir ifade ile ilk muhatab ile olan güçlü bağlantısı nedeniyle âyetin içerdiği hükmün veya anlamının hâs olarak nitelendirilmesi meselesi âlimler tarafından tartışılmıştır. Umum ve husus konusu usûlcülerin uzmanlık alanına girdiği halde, bu konu Ulûmu'l-Kur'ân'ın araştırma alanlarından biri olan esbâb-ı nüzûl meselesinde de oldukça önemli bir yer işgal eder. Genel olarak umum ve husus konusu sebebin ve lafzın hâs olması; sebebin ve lafzın 'âm olması; sebebin 'âm, lafzın hâs olması (her ne kadar bu kısım aklen mümkün olsa da Kur'ân ve sünnete vukû bulmamıştır); sebebin hâs, lafzın 'âm olması olmak üzere dört kısma ayrılmıştır.¹²⁸

Usûlcülerin ekseri nassın hüküm ifade etmesinde “أن العبرة بعموم اللفظ دون خصوص السبب”¹²⁹ (muteber olan lafzın umumi mânâsıdır, sebebin husûsu değil) ilkesini benimsemişlerdir. Tahâvî (ö. 321/933) konu ile ilgili olarak şunları kaydetmiştir: “Her ne kadar bazı kimseler Kur'ân, sünnet veya icmâ gibi başka bir delil yoksa ibarenin anlamında evlâ olan 'âm değil hâstır deseler de onların dediklerine katılmıyoruz. Aksine biz hâssın değil 'âmın evlâ olduğunu iddia ediyoruz. Çünkü herhangi bir âyette 'âm veya hâs anlam irade edilmiş olabilir. Onlar ellerinde herhangi bir delil olmadan zahîrî olarak ibareyi 'âm veya hâs anlamında kullandılar. Oysa bir karine olmadan âyetin zâhir anlamına bakarak hâs olduğuna hükmedilemez. Ancak bir hadis veya başka bir âyet gibi ikinci bir delil getirilerek umum anlama gelmediği ispat edilirse hâs olduğuna hükmedilebilir. Bundan dolayı evlâ olan 'âm anlama hamledilmesidir. Böylece Allah'ın (benzer tüm durumlar için) bunun dışındakileri de hükmün kapsamına aldığı bilinir.”¹³⁰

Cumhur ulemânın aksine lafzın hususiliğini önceleyen görüşler de savunulmuştur. Bununla ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Ebû Sevr (ö. 240/854) ve Mezinnî'nin (ö. 264/878) “أن خصوص السبب يكون مخصصا لعموم اللفظ” (sebebin hususiliği, lafzın umumunu tahsis eder) ilkesine bina ettikleri, ibarede asıl olan hâs anlam olduğu yönündeki düşüncelerinde yanılığa düşerek cumhur ulemaya muhalif davrandıklarını kaydetmiştir.¹³¹ Bununla birlikte Hanefî ulemanın çoğu, sebebin hususi olduğu görüşünü kabul etmiş, hükmün benzer durumlarda ancak kıyasla sabit olabileceğine hükmetmişlerdir.¹³²

Esbâb-ı nüzûlün âyetin mânâsını tahsis etmesi hususunda Zerkeşî, lafzın umum mânâsının itibara alınması gerektiğine dikkatleri çekmiş, sebebin hâs lafzın 'âm olduğu ilkesini hatırlatmıştır.¹³³ Kur'ân'da nüzûl sebebi olarak zikredilen özel durumlar, âyetin mânâsını veya hükmünü tahsis etmez. Nitekim Zemâhşerî (ö. 538/1144), Hümeze sûresinin sebep-i nüzûlünü zikrettikten sonra âyetlerde ifade edilen kabih fiillerin tüm insanlara cârî olması için sebebin hâs, sakınılması gereken hususun 'âm olduğunu hatırlatmıştır.¹³⁴

¹²⁶ Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 275-276.

¹²⁷ Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam*, s. 269-293.

¹²⁸ Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *el-Madhal li'd-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü's-Sene, Kahire, 2003, s. 155-156.

¹²⁹ Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Kitâbu'l-Telhis fi Usûli'l-Fikh*, (thk. Abdullâh Cevlem el-Nebâlî vdğr.), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, ts., 2/154; Ebû Nasr Tâceddîn es-Sübki, *el-İbhâc min Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 2/185; Bedrûddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhît fi Usûli'l-Fikh*, Dâru'l-Kutubî, Kahire, 1994, 4/269.

¹³⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (thk. Sadettin Ünal), İSAM Yay., İstanbul, 1995-1998, 1/65.

¹³¹ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, (thk. Taha Câbir Feyyâz), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1997, 3/125.

¹³² Sübki, *el-İbhâc min Şerhi'l-Minhâc*, 2/185-186.

¹³³ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 1/32.

¹³⁴ Ebû'l Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemâhşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, 1407, 4/795.

Suyûtî, usûl âlimlerinin lafzın umumi mânâsı veya sebebin hususiliğinden hangisinin nazarı itibare alınması gerektiği hususunda ihtilafa düştüklerini hatırlattıktan sonra, itibar edilmesi gereken görüşün lafzın umumi mânâsı olduğunu savunmuştur.¹³⁵ Nitekim özel bir sebebe binaen inen âyetlerin ilk muhatapları zamanında dahi umum olarak algılandığı şu olayı zikredilerek hatırlatılmıştır: Sa'îd el-Makburî (ö. 100/718), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726) ile sohbet ederken Sa'îd, "Bazı ilâhî kitaplarda 'Allah'ın kimi kullarının dilleri baldan tatlı, kalpleri sabır ağacından daha acıdır. Yumuşak koyun postuna bürünüp dinlerini dünya karşılığında feda ederler" şeklinde bir söz olduğunu hatırlatması üzerine Muhammed b. Ka'b "Bu dediğin Bakara 2/204. âyetinde "وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا" ("İnsanlardan öylesi de vardı ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider") ifadesiyle zikredilmiştir" diye cevap verdi. Sa'îd, bu âyetin kimin hakkında nâzil olduğunu sorduğunda, Muhammed b. Ka'b, "Zikredilen âyet muayyen bir şahıs hakkında nâzil olduğu ancak umum mânâsının itibara alınması gerektiği" şeklinde cevap verdi.¹³⁶ Zeccâc bu âyetin, içinde gizlediği duyguların aksine güzel bir şekilde konuşmasıyla Hz. Peygamber'in dikkatini çeken Sakîf kabilesinden bir kişi hakkında nazil olduğunu zikretmiştir.¹³⁷

Suyûtî, İbn Abbâs'ın, Âl-i İmrân 3/188. âyetinde geçen "لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ" ("Ettiklerine sevinen... sakın azaptan kurtulacaklarını sanma) ifadesini naklettiği esbâb-ı nüzûl rivâyetiyle sadece Ehl-i Kitâb'a has kıldığı¹³⁸ yönündeki itirazlara karşılık şunları söylemiştir: "İbn Abbâs, lafzın sebepten daha 'âm olduğunu biliyordu. Ancak lafzın muradını hâs bir örnekle ile izah etmiştir. Bunun benzeri Hz. Peygamber'in En'âm 6/82. âyetinde geçen "لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ" ("İmanlarına zulmü -şirki- bulaştırmayanlar...") ifadesini Lokmân 31/13. âyette geçen "إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ" ("Ortak koşmak elbette büyük bir günahdır") ifadesiyle açıklamasıdır. Sahabe burada geçen 'zulüm' kelimesini umum olarak anladı."¹³⁹ Aslında İbn Abbâs hükümlerle ilgili bu gerçekliğin farkındaydı. Nitekim Suyûtî'nin de hatırlattığı gibi¹⁴⁰ hırsızlığın had cezası hükmünü bildiren Mâide 5/38. âyeti ile ilgili olarak Necd el-Hanefî, İbn Abbâs'a "Bu âyet 'âm mı yoksa hâs mı?" diye sorduğunda "Tabî ki 'âmdır" cevabını verdi.¹⁴¹

Bu konu ile ilgili İbn Teymiyye'nin şu sözleri cumhur ulemanın düşüncesini özetleyecek mahiyettedir: "Bir âyet şunun hakkında nazil olmuştur demekle, hükmünün diğerlerini kapsamadığı anlamına gelmez. Akıllı bir Müslüman'ın bunu söylemesi mümkün değildir. Emir, nehiy, övülen bir haber veya yerilen bir durumu haber veren âyetin hükmü, hakkında inen kişiyi kapsadığı gibi aynı durumda olan tüm benzerlerini de kapsar."¹⁴²

Zürkânî'ye göre şâri'in sorulan bir soruya verdiği cevabın, müstakil bir mânâyâ bağlı olup olmaması bakımından, iki niteliğinden bahsedilebilir. Birinci durumda kelam 'âm veya hâs olabilir. O zaman hüküm iki duruma da hamledilebilir. 'Âm lafız hükümde 'âm olan sebepleri kapsar. Hâs lafız ise hükmün sebebi hâs olan bir şahsa tek işaret eder. Örneğin Uhud gazvesi ile ilgili nazil olan âyetler 'amma örnek olarak verilebilir. Hâs'a örnek ise Leyl sûresinde geçen "الآتَى" ifadesinin Hz. Ebû Bekir'i göstermesidir. Verilen cevap müstakil bir mânâyâ bağlı olmadığı ikinci durum, usûlcülerin ittifakıyla 'âm olarak kabul

¹³⁵ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/109-110.

¹³⁶ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/111.

¹³⁷ Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve İrâbuhu*, 1/276.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, 7/468. Zeccâc âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilen olayı şöyle aktarır: "Ehl-i Kitâp'tan bir grup Hz. Peygamber'in huzuruna çıktı. Buradan ayrılırken Hz. Peygamber'de gördükleri niteliklerin daha önce (ilâhî vahiy) kendilerine bildirilenlerle benzerlik taşıdığı şeklinde sözler sarf ettiler. Bunu duyan oradaki Müslümanlar şükrettiler. Ancak bu gruptakiler kendi aralarında konuştuklarını gizleyip inkâra devam ettiler. Allah onların bu durumlarını Hz. Peygamber'e haber vererek, ceennem azabından uzak olmadıkları gibi aynı zamanda bu azaptan kurtulamayacaklarını bildirdi." Bkn. Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve İrâbuhu*, 1/497.

¹³⁹ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/111.

¹⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 1/112.

¹⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, 10/296.

¹⁴² İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, s. 15.

edilir. Örneğin birisi, “Deniz suyu ile abdest alınması caiz mi?” diye sorarsa buna verilen “Evet” cevabı sadece soruyu soran için değil, tüm insanlar için de geçerlidir. Burada mütekellimin hususiliği dikkate alınmaz. Buna verilen cevap müstakil değildir.¹⁴³

Konu ile ilgili olarak Ramazan el-Bûtî, nüzûl süreci ve Kur’ân’ın yöntem olarak ilkesel bütünlüğüne işaret etmiştir. Ona göre işin özünde şu durum vardır: “Sebebin hususiliği siganın umumi anlamını ortadan kaldırmadığı gibi daraltmaz da. Çünkü Kur’ân’ın üslûbu gereği, hükümler genel ilkeler olduğu halde özel olaylara bina edilir.”¹⁴⁴

Zeccâc, Kur’ân’da yer alan hükümlerin ister hakkında sebab-i nüzûl gibi hâs bir anlama işaret eden bilgi olsun, isterse de lafız olarak müfret olsun bir karine olmadıkça umum olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.

ÖRNEK 1

Zeccâc, kıblenin tahvili meselesinde bu konuya değinmiştir. Medine’ye hicret eden Müslümanlar, Beytü’l-Makdis’e yönelerek namaz kılıyorlardı. Bakara 2/144. âyetiyle kible Kâbe olarak tahvil edildikten sonra Yahudilerin bu durumu garipsedikleri ve çeşitli dedikoduları yaydıkları anlaşılmaktadır. İbn Hacer’in kaydettiğine göre Hz. Peygamber Kâbe’ye yönelip namaz kılmaya başladığında Yahudiler, “Muhammed doğduğu yere, memleketine muhabbet besliyor. Eğer kiblemizde sebat etseydi belki onun beklediğimiz kişi olduğunu kabul ederdik” dediler. Bunun üzerine Bakara 2/145. âyetinin nazil olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁴⁵ Âyet, Hz. Peygamber’in şahsına hitap eden bir üslupla nazil olmuştur: “And olsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kiblene uymazlar. Sen de onların kiblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kiblesine de uymazlar. And olsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun.” Âyetin son pasajı ile ilgili olarak Zeccâc, “Eğer onların hevâlarına uyarsan sen de onlardan olursun” hitabı Hz. Peygamber’e ve ümmetindedir. Bu tür hitaplar (he ne kadar muhatap sigasıyla ifade edilmiş olsa bile) tüm ümmettedir¹⁴⁶ kaydını koymuştur. Buna delili olarak Talâk 65/1. âyetini zikretmiştir. Burada âyetin başında “يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ” (Ey Peygamber!) ifadesiyle hitap sadece Hz. Peygamber’e yapılmıştır. Ancak âyetin devamında yer alan “إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ” (“Kadınları boşamak istediğinizde”) ifadesi çoğul ki-piyle, ümmetin tamamını kapsayan umum ifadeyle devam etmiştir.¹⁴⁷ Dolayısıyla her ne kadar Bakara 2/145. âyetinde esbâb-ı nüzûl bilgisi Hz. Peygamber’in şahsına yönelik olsa da âyetin anlam olarak tüm Müslümanları ilgilendiren umumi hüküm taşıdığını ifade edilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

ÖRNEK 2

Zeccâc, Kasas 28/56. âyetinin Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğuna müfessirlerin ittifak ettiği bilgisini verdikten sonra, her ne kadar bu âyetin nüzûl sürecinde Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğunu söylemek doğru ise de âyetin umum mânâda olduğunu ifade etmiştir. Bunun gerekçesi hidayet ve dalaletin Allah’ın tüm kullarını ilgilendirmesi olarak zikredilmiştir.¹⁴⁸

¹⁴³ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/123-124.

¹⁴⁴ Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Min Revâiu’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1999, s. 222.

¹⁴⁵ İbn Hacer el-Askalanî, *el-Ucâb fi Beyâni’l-Esbâb*, (thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs), Dâr İbn Cevzî, Dammam, ts., 1/398.

¹⁴⁶ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 1/224.

¹⁴⁷ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 5/183.

¹⁴⁸ Zeccâc, *Meani’l-Kur’ân ve İrâbuhu*, 4/149.

ÖRNEK 3

En'âm 6/122. âyetinde geçen “أَوَمَنْ كَانَ مِيتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا” (“Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu?”) ifadesi ile “ölü iken diriltilen ve yolunu bulması için kendisine nur verilen” ve “karanlıklar içerisinde kalmış, bir türlü ondan çıkamayan” kimselerin durumu, karşılaştırmak suretiyle misal olarak verilmiştir. Zeccâc, bu âyetin sebab-i nüzûlü mahiyetinde kendisine hidayet nuru ve nübüvvet verilenin Hz. Peygamber; küfürün karanlığında olan kimsenin ise Ebû Cehil olduğu bilgisini verir. Aynı zamanda bu âyetin, hidayet ve delaletle ilgili benzer olan tüm durumları kapsaması bakımından umum olduğu bilgisini vermiştir.¹⁴⁹

ÖRNEK 4

Nisâ 4/51. âyetinde “يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ” (“Onlar cibt’e ve tağûta inanıyorlar”) ifadesinde geçen “cibt ve tağût” kavramları çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Buna göre Zeccâc, bu kavramlarla kastedilen kimselerin Yahudi bilginleri veya kâhin ve şeytanlar olduğu bilgisini aktarmıştır.¹⁵⁰ Dilcilerin ise ifadeyi, “Allah dışında ibadet edilen her şey cibt ve tağûttur” şeklinde tanımladıklarına yer vermiştir. Bununla birlikte âyette zikredilen cibt ve tağûtun Huyey b. Ahteb ve Ka’b b. Eşref olduğu sebab-i nüzûl bilgisi olarak zikredilmiştir. Zeccâc, sebab-i nüzûl olarak zikredilen bu bilginin dilcilerin söylediklerinden farklı olmadığını, ismi geçen iki şahsa itaat edildiğinde Allah’tan başkasına itaat edilmiş olacağını hatırlatmıştır.¹⁵¹ Her ne kadar bu âyet ile ilgili anlamını muayyen şahıslara tahsis eden sebab-i nüzûl bilgisi var ise de umum anlamı önceleyen çıkarım esas alınmıştır.

ÖRNEK 5

Diğer bir örnek ise Mekke fethinde vukû bulan bir olaydan yola çıkılarak verilmiştir. Nisâ 4/58. âyetinin Osmân b. Talha (ö. 42/662) hakkında nazil olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁵² Osman b. Talha Mekke döneminde İslam’a karşı çıkanlardan biriydi. Müslümanlar ile Mekke müşrikleri arasındaki savaşlarda müşriklerin bayraktarlığını yapan liderlendendi. Mekke fethedilmeden kısa bir süre önce Müslüman olan Osmân b. Talha, Mekke’nin fethine katıldı.¹⁵³ Hicâbe vazifesi Osman b. Talha’nın elinde olduğu için Mekke’nin fethinde Kâbe’nin kapısını açtı ve Hz. Peygamber için putlardan temizledikten sonra burada namaz kıldı. Çıkışta Hz. Peygamber’in amcası Abbas ve Hz. Ali, Kâbe’nin anahtarını kendilerine teslim edilmesini istedi. Ancak Hz. Peygamber bunu kabul etmedi. Nisâ 4/58. âyetini yüksek sesle okuyarak anahtarı Osman b. Talha’ya teslim etti ve kıyamete kadar anahtarın onda kalacağını söyledi.¹⁵⁴ Zeccâc, her ne kadar âyetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak bu rivâyet zikredilmiş olsa da buradaki hitabın Hz. Peygamber ve tüm ümmeti kapsayan umumi bir emir olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁵

Sebab-i nüzûl bilgisinin âyetin anlamını tahsis etmediği hususu yukarıda izah edildi. Diğer tarafta muayyen bir şey hakkında inen ve lafzı umumi olmayan âyetlerin has anlama hamledilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla ilgili olarak zikredilen meşhur örnek Leyl 92/17-18. âyetleridir. İlgili âyetlerde zikredildiği gibi “وَسُجِّنَبَهَا الْأَنْفَى الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى” (“Temizlenmek için malını hayra veren en muttaki kim-

¹⁴⁹ Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve l'râbuhu*, 2/288.

¹⁵⁰ Kavram ile ilgili geniş bilgi için bk. Hekim Tay, “Kur'an'da Tağût Kavramı”, *Fırat Ün. SB. Dergisi*, 2017, c.27, sayı:2, s. 215-228.

¹⁵¹ Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve l'râbuhu*, 2/61.

¹⁵² İbn Hacer el-Askalanî, *el-Ucâb fi Beyâni'l-Esbâb*, 2/889.

¹⁵³ Mehmet Efendioğlu, “Osman b. Talha”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, 33/475.

¹⁵⁴ İbn Hacer el-Askalanî, *el-Ucâb fi Beyâni'l-Esbâb*, 2/890-891.

¹⁵⁵ Zeccâc, *Meani'l-Kur'an ve l'râbuhu*, 2/66.

se o ateşten uzak tutulacaktır”) ifadesinde geçen “الآتقى” kelimesinin Hz. Ebu Bekir’e işaret ettiğine ittifak edilmiştir.¹⁵⁶ Nitekim Râzî, bu konuda icmâ olduğunu hatırlattığı gibi, çeşitli gramer izahatlarıyla âyetin Hz. Ebû Bekir’e has kılınması gerektiğini ispatlamaya çalışmıştır.¹⁵⁷ Zeccâc da âyetin Hz. Ebû Bekir hakkında nazil olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁸

SONUÇ

İslamî ilimlerin tedvin süreci tartışma konusu olan önemli hususlardan biridir. Özellikle ilimlerin ilk defa hangi tarihten itibaren kayıt altına alınmaya başlandığı meselesi güncelliğini hâlâ muhafaza etmektedir. Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân*’ı günümüze kadar gelebilen tedvin dönemi ilk tefsir örneklerinden biridir. Gerek sebab-i nüzûl rivâyetleri gerekse de tefsir mahiyetinde zikredilen diğer bilgilere bakıldığında Zeccâc’ın elinde zengin yazılı kaynaklar olduğu söylenebilir.

Tefsirlerde esbâb-ı nüzûl bilgisi belirli sigalarla aktarılır. Rivâyetin tefsir mahiyetinde bir bilgi veya esbâb-ı nüzûl olduğu sigadan anlaşıldığı için usûl âlimleri bu tabirleri önemsemişlerdir. Zeccâc’ın tefsirinde buna dikkat ettiği söylenemez. Kimi yerde rivâyetlerde müfessirlerin mutabık kaldığı kalıplar kullanılırken, bazen de buna riayet edilmeden “قال المفسرون”, “جاء في التفسير”, “نزلت هذه الآية في” ve “روي” gibi ifadeler tercih edilmiştir.

Zeccâc, esbâb-ı nüzûl mahiyetindeki bilgileri verirken kendi döneminde yazılan tefsirlerin aksine rivâyetlerin senet bilgisini zikretmemiştir. Bu tercih rivâyetlerin kaynağını belirlememizi olanaksız kılmaktadır. Sebeb-i nüzûl bilgisi verilen âyet sayısı iki yüz civarında olup, bu sayı yaklaşık olarak tüm rivâyetlerin üçte biri oranına tekabül etmektedir. Her ne kadar müellif eserin girişinde “Bu kitap, me’âni’l-Kur’ân ve i’rabu’l-Kur’ân’ın özetidir” ifadesiyle eserini hacim olarak sınırlandırdığını beyan etmiş olsa da esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin büyük bir kısmını kullanmamasının başka gerekçeleri olsa gerektir. Zeccâc’ın rivâyetleri hangi kaynaktan aktardığı açık olmamakla birlikte muhtemelen seçici davranarak önemli gördüğü rivâyetleri tercih etmiştir.

Ulûmu’l-Kur’ân ile ilgili usûl eserlerinin Zeccâc sonrası dönemde te’lif edildiği bilinmektedir. Esbâb-ı nüzûl ile ilgili yöntemsel yaklaşımlar ve alanla ilgili tartışmalı mevzular çoğunlukla eserde yer almamıştır. Zeccâc’ın rivâyetleri aktarırken takip ettiği metodoloji ve rivâyetleri tercih yöntemi onun esbâb-ı nüzûle yaklaşımı hakkında önemli ipuçları barındırır.

Tevbe 9/113. âyetinin nüzûl sebebi mahiyetinde Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğunu beyan eden rivâyetin yanında, Hz. Peygamber’in, annesinin mezarını ziyaret etmesinin akabinde nâzil olduğunu bildiren rivâyet de zikredilmiştir. Âyetin ilk rivâyete göre mekkî, ikinci rivâyete göre ise medenî olması gerekir. Zeccâc’tan sonra gelen bazı usûl âlimleri rivâyetlerle ilgili bu müşkili sıhhat derecesi bakımından iki rivâyetin müsavi olması nedeniyle âyetin mükerrer nüzûlüne hükmederek giderme yoluna gitmiştir. Ancak Zeccâc, rivâyetlerle ilgil müşkili giderecek herhangi bir izahata yer vermemiştir. Diğer taraftan bazı eserlerde Mekkî ve Medenî olduğuna işaret eden rivâyetlere binaen İhlâs sûresinin taaddüt-ü nüzûlüne hükmedilmesine karşılık Zeccâc sadece sûrenin Mekkî olduğunu beyan eden sebab-i nüzûl rivâyetini aktarmakla yetinmiştir. Dolayısıyla Zeccâc’ın tefsirinde taaddüt-ü nüzûl meselesinin hiçbir şe-

¹⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/113.

¹⁵⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *Me’âtihu’l-Gayb*, Dâru İhyau’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, 1420, 31/187-188.

¹⁵⁸ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve l’râbuhu*, 5/336.

kilde tartışma konusu yapılmaması ilk dönemde âlimler arasında böyle bir tartışmanın gündemlerinde olmadığını gösterir.

Zeccâc, kimi âyetlerde esbâb-ı nüzûl rivâyetini aktardıktan sonra kendi görüşünü de belirtmeyi ihmal etmemiştir. Bazen oldukça yumuşak bir söylemle rivâyete temkinli yaklaştığını okuyucuya hissettirmiştir. Örneğin Bakara 2/138, Âl-i İmrân 3/26, Yûnus 10/2 ve Fetih 48/1'inci âyetlerinde esbâb-ı nüzûl rivâyetlerini aktarmakla kalmamış, bu bilgilerden yola çıkarak yeni sonuçlara ulaşmayı denemiştir.

Eleştiri konusu yapılan bazı örneklerde Zeccâc'ın hataya düşmemesi rivâyetleri tercih etme hususunda temkinli davrandığını göstermektedir. Bunun açık örneklerinden biri Bakara 2/114. âyetinin sebab-i nüzûlü aktarılırken bazı müfessirlerin düştüğü kronolojik tarih hatasını tekrarlamamasıdır. Diğer taraftan tefsirlerin kahir ekserinde Tevbe 9/75. âyetinin nüzûl sebebi olarak zikredilen "Sa'lebe Kıssası"na hiç değinmemesi manidardır. Zeccâc'ın bu kıssadan haberdar olmaması ihtimal dâhilinde olmadığına göre bununla ilgili rivâyetleri sahih görmediği veya en azından ihtiyatlı davrandığı söylenebilir.

Esbâb-ı nüzûl, bir yönüyle âyetin anlamını tahsis eden rivâyetlerdir. Bu tür âyetlerin umum veya husus mânâsından hangisinin itibare alınması gerektiği meselesi usûl âlimleri tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Zeccâc'ın âyetin umum anlamının itibara alınması gerektiğini savunan cumhur ulemanın çizgisinde olduğu söylenebilir.

Eserde geçen esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin sayı olarak diğer tefsirlere kıyasla az olması, çoğunlukla rivâyetlerin sebep bildirmede nass olan sigalarla aktarılmaması ve rivâyetlerin senet zincirinin hazfedilmesi gibi hususlar düşünüldüğünde Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı esbâb-ı nüzûl rivâyetleri bakımından yeterli zenginliğe sahip değildir. Bu yönüyle *Me'âni'l-Kur'ân*'ın, esbâb-ı nüzûl rivâyetlerinin kaynağı olmaktan ziyade, müfessirin rivâyetleri kendi yöntemiyle tercih ettiği özgün bir eser olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Adnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakatu'l-Müfessirîn*, (thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî), Mektebetu'l-Ulûm, Suudi Arabistan 1997.
- Albayrak, Halis, "Allah'ın Nüzûl Dönemindeki Davranış Tarzının Mü'min'in Kur'ân Anlayışına Katakacağı Boyut", *II. Kur'ân Haftası Kur'ân Sempozyumu (2-4 Şubat)*, Fecr Yay., Ankara 1996, ss. 35-49.
- Aydın, Mehmet Akif, "Liân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.27, ss. 172-173.
- Aydınlı, Abdullah, "Merfu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2004, c.29, ss. 180-181.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn, *Me'âlimü't-Tenzil*, (thk. Abdürrezâk Mehdî), 5 cilt, Dârü İhya, Beyrut 1420.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîh Buhârî*, Dâr İbn Kesîr, Şam 2002.
- Bulut, Ali, "Filolojik Tefsirde Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İstanbul 2009, ss. 313-331.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân, *Min Revâiu'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1999.
- Cevherî, İsmâil b. Hammad, *es-Sihâh*, (thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), 6 Cilt, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987.
- Cezâîrî, Tâhir, *et-Tibyân li-Ba'zi'l-Mebâhisi'l-Mutaallika bi'l-Kur'ân alâ Tarîki'l-İtkân*, Matbaatu'l-Menâr, Mısır 1334/1916.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Telhis fi Usûli'l-Fıkh*, (thk. Abdullâh Cevlem el-Nebâlî vdğr.), 3 Cilt, Dârü'l-Beşâîrî'l-İslâmiyye, Beyrut ts.
- Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 2 Cilt, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- Demirci, Muhsin, "Esbâbu'n-Nüzûlün Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993-1994, sayı: 11-12, ss. 7-25.
- , "Nas-Olgu Açısından Mükerrer Nüzûl", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 20, ss. 5-21.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Madhal li'd-Dirâseti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Mektebetü's-Sene, Kahire 2003.
- Efendioğlu, Mehmet, "Osman b. Talha", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, c. 33, ss.475.
- Hanay, Necattin, *Kur'ân Tefsirinde Kiraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc ve Taberî Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Ün. SBE., Konya 2015.
- Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. 6, ss.380-381.

- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, (thk. Beşâr İvâd Marûf), Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, Beyrût 2002.
- İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (thk. As'ad Muhammed et-Tayyib), Mektebetu'n-Nezâr, Suudi Arabistan 1419/1998.
- İbn Hacer el-Askalanî, *el-Ucâb fi Beyâni'l-Esbâb*, (thk. Abdülhakîm Muhammed el-Enîs), 2 Cilt, Dâr İbn Cevzî, Dammam ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn el-İrbilî, *Vefeyatü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, (thk. İhsân Abbâs), 7 Cilt, Dâr Sadr, Beyrût 1398/1978.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyîn*, (thk. Ahmed Ömer Hâşim vdğr.), Mektebetü's-Sikâfetü'd-Diniyye, Kahire 1993.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15 Cilt, Daru Sadr, Beyrût 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Takiyüddîn, *Mukaddime fi Usûli'l-Tefsîr*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût 1980.
- İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed b. el-Râğîb, *el-Müfredât fi Garîbu'l-Kur'ân*, (thk. Sa'fvan Adnan ed-Dâvudî), Dâru'l-Kalem, Beyrût 2005.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Letâifu'l-İşârât*, (thk. İbrahim el-Besyûnî), Heyeti'l-Misriyyeti'l-Amme lil Kitâb, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Tefsîri'l-Mâtürîdî (Te'vilâtu Ehli's-Sünne)*, (thk. Mecdî Baslum), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, (thk. Seyyid ibn Abdilmaksur b. Abdirrahman), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Müslîm, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslîm*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhiddîn Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Lugât*, 4 Cilt, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- Okuyan, Mehmet, "Kur'ân'ın Nüzûlünde Taaddüt/Tekerür Problemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 2001, c. 14, sayı: 1, ss. 91-1001.
- Polat, Salahattin, "Mürsel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, c.32, ss. 52-54.
- Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, 32 Cilt, Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 1420.
- , *el-Mahsûl*, (thk. Taha Câbir Feyyâz), 6 Cilt, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1997.
- Reşid Rizâ, *Tefsîru'l-Menâr/Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*, Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Amme li-l-Kitâb, Kahire 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Dâru İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 2002.
- Safdî, Selahaddîn b. Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, (thk. Ahmed Amavut vdğr.), 29 Cilt, Dâru İhyâu't-Turâs, Beyrût 2000.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzafer Mansûr b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ân*, (thk. Yasin b. İbrâhîm vdğr.), Dâru'l-Vatan, Riyad 1997.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1413/1993.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul 2008.
- Serinsu, Ahmet Nedim, "Kur'ân'ı Kerim'in Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûle Yeni Bir Yaklaşım", *1. Kur'ân Sempozyumu (1-3 Nisan 1994)*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1994, ss. 189-202.
- Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrût 2000.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), 4 Cilt, Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, Mısır 1974.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *Lübâbu'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Sübki, Ebû Nasr Tâceddîn, *el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc*, 3 Cilt, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1995.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *Tefsîrû'l-İmâmü's-Şâfiî*, (thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân), Dârü't-Tedmiriyye, Suudi Arabistan 2006.
- Şelbî, Abdülcelîl Abduh, "Zeccâc", *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, (thk. Abdülcelîl Abduh Şelbî), Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1988, ss. 5-36.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmi'u'l Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), 24 Cilt, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 2000.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Ahkâmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (thk. Sadettin Ünal), 2 Cilt, İSAM Yay., İstanbul 1995-1998.
- Tay, Hekim, "Kur'ân'da Tâğüt Kavramı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, c. 27, sayı: 2, ss. 215-228.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbüri, *Esbâbu'n-Nüzûl*, (thk. İsmâ b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Dâru'l-İslâh, Dammam 1992.
- , *el-Vasîf fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, (thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vdğr.), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1994.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemu'l-Udebâ*, (thk. İhsân Abbâs), 7 Cilt, Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, Beyrût 1993.
- Yazıcı, İshak, "Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'ân Tefsirindeki Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. 2, sayı: 2, ss. 117-128.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Sırrî, *Meani'l-Kur'ân ve İrâbuhu*, (thk. Abdülcelîl Abduh Şelbî), 5 Cilt, Âlemu'l-Kutub, Beyrût 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'âm*, (thk. Beşâr İvâd Marûf), 15 Cilt, Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, Beyrût 2003.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmizi'l-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil fi Vücûhi'l-Te'vil*, 4 Cilt, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrût 1407.
- , *Esâsu'l-Belaga*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd), 2 Cilt, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût 1998.
- Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dârü'l-Ma'rîfe, Beyrût 1957.
- , *el-Bahru'l-Muhîl fi Usûli'l-Fıkıh*, 8 Cilt, Dâru'l-Kutubî, Kahire 1994.
- Zirikî, Muhammed Hayrûddîn, *el-A'âm*, 8 Cilt, Dârü'l-İlm li'l-Melâ'în, Beyrût 20002.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 2 Cilt, Matbaatü İsâ el-Bâbil'Halebî ve Şürekâhu, ts.